

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 36 (2015)

Δελτίον ΧΑΕ 36 (2015), Περίοδος Δ'

Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αιώνας)

Νικόλαος ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1790](https://doi.org/10.12681/dchae.1790)

Copyright © 2016, Νικόλαος ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Ν. (2016). Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αιώνας). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 36, 305–324. <https://doi.org/10.12681/dchae.1790>

Νικόλαος Βασιλάκης

ΕΙΣΗΓΜΕΝΗ ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ (13ος-18ος αιώνας)

Το θέμα που πραγματεύεται το παρόν άρθρο αφορά στην παρουσίαση και μελέτη αντιπροσωπευτικών τύπων εισηγμένης ιταλικής κεραμικής, που προήλθε από σωστικές ανασκαφές οικοπέδων στην Άνω Πόλη της Πάτρας. Στο υλικό περιλαμβάνεται εφναλωμένη και μη κεραμική, που αποτελεί παραγωγές εργαστηρίων της νότιας, κεντρικής και βόρειας Ιταλίας και χρονολογείται από το 13ο έως το 18ο αιώνα. Η εύρεση εισηγμένης ιταλικής κεραμικής στην Πάτρα αποδεικνύει την έντονη εμπορική δραστηριότητα στο λιμάνι της την εποχή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, η οποία συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Λέξεις κλειδιά

Εισηγμένη ιταλική κεραμική, γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος, αρχαϊκή μαγιόλικα, πολύχρωμη ιταλική κεραμική, αρχαϊκή εγγράρακτη κεραμική, κεραμική με μεταλλικές ανταύγειες, γραπτή με πράσινο χρώμα, ύστερη μαγιόλικα, Πάτρα, Ιταλία.

Οι σωστικές ανασκαφές σε οικοπέδα της σύγχρονης πόλης της Πάτρας κατά τις τελευταίες δεκαετίες¹, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που έδωσαν για την αρχαία και κυρίως τη ρωμαϊκή φάση της², εντόπισαν οικιστικές και ταφικές περιοχές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Από τα αποτελέσματα των ερευνών έχει αποδειχθεί ότι την περίοδο αυτή η πόλη αναπτύχθηκε στα νότια και δυτικά του Κάστρου, όπου ήταν η αρχαία ακρόπολη, στη λεγόμενη σήμερα Παλαιά ή Άνω Πόλη και σε απόσταση 500 μ. περίπου από τη θάλασσα, για ασφάλεια από τις πειρατικές επιδρομές³.

Οι γνώσεις μας για τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές

This article aims at presenting and studying representative types of pottery made in Italy from rescue excavations of the Upper City of Patras. The material includes glazed as well as non glazed pottery. The nature and types of vessels represent productions of workshops from Southern, Central and Northern Italy, dating from the 13th to the 18th century. The imported Italian pottery found in Patras bears evidence to the intense commercial activity in its port at the time of the Principality of Achaëa, and continued during Ottoman domination.

Keywords

Imported Italian pottery, Matt-Painted, Archaic Maiolica, Italian Polychrome Ware, Graffita Arcaica, Metallic Ware, Green Painted Ware, Late Maiolica, Patras, Italy.

Έφορο Αρχαιοτήτων και τη Λαμπρινή Παπακώστα, τέως Προισταμένη Τμήματος Χώρων, Μνημείων και Αρχαιολογικών Έρευνας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Για την αναζήτηση του υλικού, που φυλάσσεται στις αρχαιολογικές αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, καθώς και για τις κάθε είδους διευκολύνσεις στη διάρκεια της έρευνας, πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια της Στέλλας Νεστορίδου, Αρχαιολόγου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, την οποία ευχαριστώ εγκάρδια. Για τις βιβλιογραφικές επισημάνσεις και για τις παρατηρήσεις της στην ταύτιση των εργαστηρίων, ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στην Αναστασία Γιαγκάκη, Ερευνήτρια του Τμήματος Βυζαντινών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών. Οι φωτογραφίες των Εικ. 3, 5, 7, 8, 10-16 και 18-19 είναι του υπογράφοντος και τα σχέδια των Εικ. 4, 6, 9 και 17 έγιναν από τη σχεδιάστρια Αναστασία Τσιώτα.

² Ι. Α. Παπαποστόλου, «Τοπογραφικά των Πατρών», ΑΑΑ IV/III (1971), 305-317. Φ. Πέτσας, «Άδημοσίευτα αρχαιολογικά εύρηματα Αχαΐας (1969-1972)», Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Β', Αθήνα 1981-1982, 41-48. Ί. Δεκουλάκου, «Ρωμαϊκό Μανσωλείο στην Πάτρα», Στήλη, Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Αθήνα 1980, 556-575.

³ Α. Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας», Αντίφωνο, αφιέρωμα στον Καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη (επιμ. Β. Κατσαρός), Θεσσαλονίκη 1994, 132-157.

* Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, nikosvasilakis91@gmail.com.

¹ Για την παραχώρηση του υλικού για μελέτη και δημοσίευση ευχαριστώ θερμά τον Ιωάννη Παπαποστόλου, ομότιμο Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας, την Ιφιγένεια Δεκουλάκου, επίτιμη

οικίες στην Πάτρα δεν είναι επαρκείς, καθώς δεν σώθηκαν έστω και σε ελάχιστο ύψος από τα θεμέλιά τους, λόγω της ευτέλειας των υλικών κατασκευής τους. Επίσης, οι διαδοχικές χρήσεις του χώρου διατάραξαν τη στρωματογραφία, με αποτέλεσμα μαζί με την κεραμική της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου να συνυπάρχουν και όστρακα προγενέστερων περιόδων.

Η Πάτρα διαθέτοντας ένα σημαντικό λιμάνι ήταν ανέκαθεν πόλη με έντονη οικονομική ζωή και ακμάζουσες βιοτεχνίες που εξήγαγαν τα προϊόντα τους. Η γεωγραφική της θέση στο βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου ευνοούσε τις επαφές με τη Δυτική Ευρώπη⁴. Το 1205 καταλήφθηκε από τους Φράγκους σταυροφόρους και η Ανδραβίδα έγινε πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η γη χωρίστηκε σε βαρονίες και η βαρονία της Πάτρας περιελάμβανε 24 φέουδα με πρώτο βαρόνο τον Guillaume Aleman. Η Λατινική Εκκλησία της Πάτρας κατείχε την πρώτη θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία του Πριγκιπάτου. Το 1375 ο Αρχιεπίσκοπος Πατρών ήταν Βενετός⁵.

Οι νέες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά τη λατινική κατάκτηση του Βυζαντίου, η εδραίωση των Λατίνων στην Ανατολική Μεσόγειο και η ανάπτυξη του εμπορίου έδωσαν την ευκαιρία να εισαχθούν στην αγορά αγγεία που προέρχονταν από τη Δύση. Η εύρεση αντιπροσωπευτικών τύπων κεραμικών κατασκευασμένων στην Ιταλία αποδεικνύει την εισαγωγή ιταλικών προϊόντων στην Πάτρα την εποχή του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, ως αποτέλεσμα της υπαγωγής του στο Βασίλειο της Νεάπολης με τη συνθήκη του Viterbo (1267), του διεθνούς εμπορίου, της διείσδυσης Βενετών και άλλων Ιταλών εμπόρων και των δημιουργούμενων οικονομικών και πολιτικών συγκυριών, των κατακτητικών πολέμων και των επιγαιμών, που συνέβαλαν στην εξάπλωση της κεραμικής από τη Δύση. Αρχικά οι εισαγωγές θα κάλυπταν τις ανάγκες των Δυτικών εποίκων, σταδιακά όμως η δημοτικότητα των προϊόντων αυτών αυξήθηκε με αποτέλεσμα να χρησιμοποιούνται και από τον εγχώριο πληθυσμό. Η απόρριψη εισροή κεραμικών προϊόντων τόσο από τη νότια όσο και από τη βόρεια Ιταλία συνεχίστηκε αδιάλειπτα καθ' όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Οι ανασκαφές στην Πάτρα των δύο πρώην Εφορειών, ΣΤ' ΕΠΚΑ και 6ης ΕΒΑ, έχουν αποδώσει δείγματα γνωστών κατηγοριών της εισηγμένης από την Ιταλία κεραμικής, που κατέκλυε τις αγορές της μεσο-

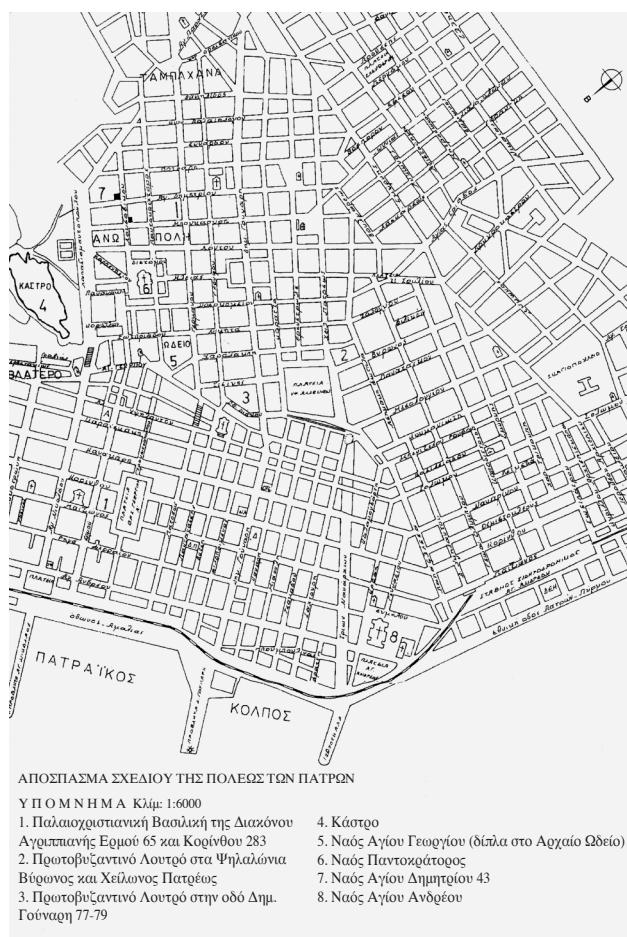

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της πόλεως των Πατρών και του Κάστρου κατά τη τελευταία βενετική κατοχή (1687-1715) από τον Fr. Grimani.

γειακής λεκάνης μετά την επικράτηση ιταλικών πόλεων ως εμπορικών δυνάμεων και την κυριαρχία της Βενετίας σε περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Από αυτές τις κατηγορίες κεραμικής, που παράγονταν μαζί σε αρκετές περιοχές της ιταλικής χερσονήσου, εντυπωσιακότερη είναι εκείνη των εφυσωμένων επιτραπέζιων αγγείων, μεγάλο μέρος των οποίων φέρει

⁴ K. Andrews, *Castles of the Morea* [Gennadeion Monographs IV], Princeton – New Jersey 1953, 116.

⁵ Για γενικά ιστορικά στοιχεία για το Πριγκιπάτο της Αχαΐας βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Το Φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1204-1432), Ιστορία, Οργάνωση, Κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2005 και η ίδια, *Από τη δυτική Ευρώπη στην ανατολική Μεσόγειο. Οι σταυροφορικές ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αι.)*. Πολιτική και θεσμική πραγματικότητα, Αθήνα 2012.

Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτη της πόλεως των Πατρών.

πλούσια εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση. Το υλικό που περιλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη προήλθε από σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν τα έτη 1970 έως 1981 από την πρώην ΣΤ΄ ΕΠΚΑ σε οικοπέδα της Άνω Πόλης της Πάτρας⁶ (Εικ. 2) και από εργασίες διαμόρφωσης στο ρωμαϊκό Ωδείο. Δεν παρουσιάζεται το σύνολο της εισηγμένης κεραμικής από τις αρχαιολογικές έρευνες των προαναφερθέντων ετών, αλλά ενδεικτικός αριθμός είκοσι αγγείων που προέρχονται από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής της Ιταλίας. Τα αγγεία ανήκουν στην κατηγορία με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος (Matt-Painted), στη μονόχρωμη κεραμική με καστανή στιλπνή εφύαλωση (Brown Glazed Monochrome Ware), στην αρχαϊκή μαγιόλικα (Archaic Maiolica), στην πολύχρωμη ιταλική κεραμική (RMR ή Italian Polychrome Ware), στην αρχαϊκή εγχάρακτη κε-

ραμική (Graffita Arcaica), στην κατηγορία με μεταλλικές ανταύγειες (Metallic Ware), στην κεραμική με πράσινο γραπτό διάκοσμο (Green Painted Ware), οι οποίες παράγονταν και διακινούνταν στο διάστημα μεταξύ 13ου και 15ου αιώνα, και στην πολύχρωμη μαγιόλικα (Polychrome Maiolica) και ύστερη μαγιόλικα (Late Maiolica), που γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο από το 15ο αιώνα και εξής.

Κεραμική με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος (Matt-Painted)

Τα πρωιμότερα χρονολογημένα δείγματα κεραμικής από το υλικό που μελετήθηκε ανήκουν στην κατηγορία με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος (Matt-Painted), που αντιπροσωπεύεται από δύο επιτραπέζια – κλειστού σχήματος αγγεία (Εικ. 3). Το πρώτο (Π.1177) προέρχεται από το οικόπεδο του Σωματείου «η Πανσέμνη», επί της οδού Μητροπολίτου Νεοφύτου 18⁷, όπου αποκαλύφθηκαν τοίχοι ρωμαϊκών χρόνων με αποχετευτικούς αγωγούς, λείψανα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου και αποθέτης με αγγεία βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για κανάτι με τριφυλλόσχημη προχοή⁸, κατασκευασμένο από ερυθροκάστανο πηλό. Έχει σώμα με κοίλα τοιχώματα, βάση επίπεδη και λαβή κάθετη ταινιωτή, που αρχίζει από τη βάση του χείλους και καταλήγει στη μέση του σώματος. Στα τοιχώματα διακοσμείται με τρεις ημιτελείς σπείρες από σκούρο καστανό επίχρισμα. Καστανό επίχρισμα έχει χρησιμοποιηθεί, επίσης, στο χείλος και στη λαβή.

Το δεύτερο (Π.3541) (Εικ. 3, 4), βρέθηκε στην ανασκαφή της οδού Καρπενησίου 24, όπου σημειώνονται τοίχοι της βυζαντινής περιόδου και αγωγός με πήλινους σωλήνες της περιόδου της τουρκοκρατίας⁹. Είναι κανάτι κατασκευασμένο, επίσης, από ερυθροκάστανο πηλό, από το οποίο δεν σώζονται η λαβή και το χείλος¹⁰.

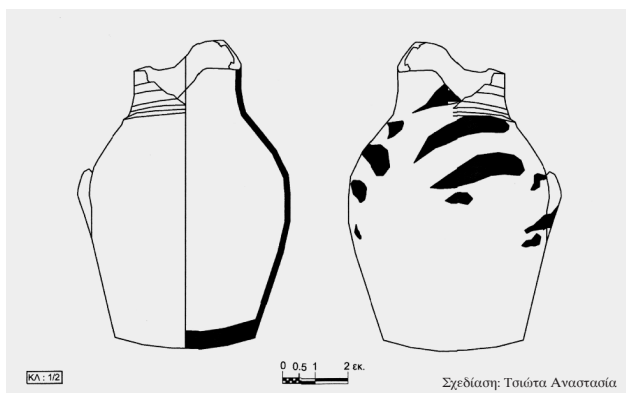
⁶ βλ. σχετικά ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, 394-395, σχέδ. 6, πίν. 254α. ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, 108, 112. ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 88, πίν. 73. ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, 77-80. ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, 80. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, 130, σχέδ. 1. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, 191 και ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, 157.

⁷ ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 166, πίν. 153β.

⁸ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 29,5, διάμ. βάσης 9, διάμ. χείλους 7,5 εκ.

⁹ ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 88.

¹⁰ Διαστάσεις αγγείου: σωξ. ύψ. 18,3, διάμ. βάσης 8,7 εκ.

Εικ. 3. Κανάτια με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος της κατηγορίας Matt-Painted (Π.1177, Π.3541).

Εικ. 4. Κανάτι με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος της κατηγορίας Matt-Painted (Π.3541).

Το σώμα έχει ομοίως κοίλα τοιχώματα, ο λαιμός είναι κυλινδρικός και η βάση επίπεδη. Στα τοιχώματα και στον ώμο αποδίδονται γραμμικά μοτίβα με σκούρο καστανό επίχρισμα.

Αγγεία με γραπτή διακόσμηση Matt-Painted παράγονταν μαζικά στην κεντρική και νότια Ιταλία από τον 9ο έως το 15ο αιώνα. Στην Πελοπόννησο κέντρα παραγωγής κεραμικής Matt-Painted έχουν τεκμηριωθεί στην Κόρινθο¹¹, στη Σπάρτη¹², στο Άργος¹³ και στον Άγιο Στέφανο¹⁴. Κεραμικά ευρήματα από την Κόρινθο με παρόμοια διακόσμηση με αυτά της Πάτρας χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 13ου και στις αρχές του

14ου αιώνα¹⁵. Στο Κάστρο Χλεμούτσι¹⁶ κεραμική αυτού του τύπου έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλες ποσότητες, στην οποία περιλαμβάνονται αμφορείς, μικρού μεγέθους κλειστά αγγεία και κούπες με γραπτή διακόσμηση αποκλειστικά με ερυθρό επίχρισμα, που αποτελούν είτε προϊόντα των κέντρων παραγωγής αυτής της κεραμικής στην Πελοπόννησο είτε εισαγωγές από την Ιταλία και χρονολογούνται στο 13ο-14ο αιώνα. Στο Δερβέني Καμενίτσας της περιοχής Πατρών¹⁷ εντοπίστηκε αποθήκη κεραμικού εργαστηρίου, στον οποίο υπήρχε κεραμική με γραπτή διακόσμηση ερυθρού και καστανού επιχρίσματος (Matt-Painted). Από την ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναυδρίου στην οδό Αγίου Δημητρίου στην Πάτρα¹⁸ προήλθε μικρός αριθμός οστράκων κεραμικής με γραπτό διάκοσμο Matt-Painted.

¹¹ Th. Stillwell-Mackay, «More Byzantine and Frankish Pottery», *Hesperia* 36 (1967), 279-288. C. K. Williams – O. H. Zervos, «Frankish Corinth: 1994», *Hesperia* 64 (1995), 28-33.

¹² R. M. Dawkins – J. P. Droop, «Byzantine Pottery from Sparta», *BSA* 17 (1910-1911), 23-28. G. D. R. Sanders, «Excavation at Sparta. The Roman Stoa, 1988-1991. A Preliminary Report, Part 1, Medieval Pottery», *BSA* 88 (1993), 251-286.

¹³ A. Oikonomou-Laniado, «La céramique protomajolique d'Argos», *La ceramica nel mondo bizantino tra XIe XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia* (επιμ. S. Gelichi) (Siena, 11-13 Marzo 1991), Φλωρεντία 1993, 307-315. Η ίδια, «Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος-13ος αι.)», *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας (Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996)*, Αθήνα 2006, 346-347, εικ. 5.

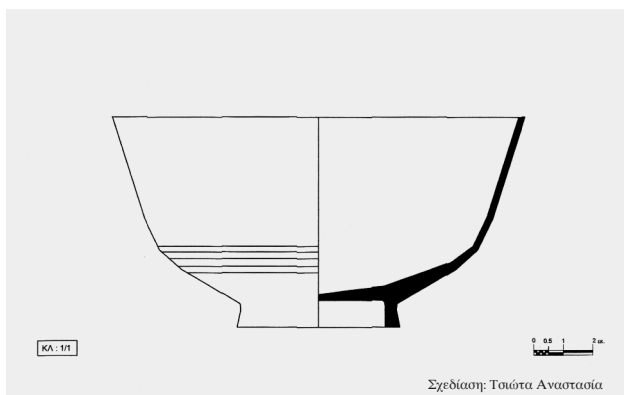
¹⁴ G. D. R. Sanders, «The Medieval Pottery», *Agios Stephanos: Excavation at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia* (επιμ. W. D. Taylour – R. Jank), *BSA Suppl.* XLIV, 2008, 389-410.

¹⁵ Για παρόμοιου τύπου κεραμική πρβλ. Stillwell-Mackay, ό.π. (υποσημ. 11), 279-280, 285, πίν. 66 αριθ. 63, πίν. 68 αριθ. 82-85, 89 και C. K. Williams – O. H. Zervos, «Frankish Corinth: 1991», *Hesperia* 61 (1992), εικ. 5, πίν. 35a.

¹⁶ St. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), N.W. Peloponnese. Its Pottery and its Relations with the West (13th-early 19th centuries)* [BAR International Series 239], Οξφόρδη 2012, 113-114, πίν. 153-158.

¹⁷ Στη θέση αυτή εντοπίστηκε αποθήκη κεραμικού εργαστηρίου του 13ου-14ου αιώνα, που παρήγαγε αγγεία καθημερινής χρήσης, όχι όμως εφυσάλωμένα. Βλ. σχετικά Κ. Βαρολέξη, «Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι», *Αχαϊκό τοπίο II, Δύμη και Δυμαία χώρα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία-Βουπρασία» (Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995)*, *Μελετήματα* 29, Αθήνα 2000, 163-170.

¹⁸ Δ. Αθανασούλης, «Μεσοβυζαντινό ναύδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη», *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, 343.

Εικ. 5, 6. Κούπα της κατηγορίας *Brown Glazed Monochrome Ware* (Π.3168).

Η μικρής έκτασης διανομή των προϊόντων της τοπικής παραγωγής και η έλλειψη πληρέστερων ανασκαφικών στοιχείων που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην ευρύτερη περιοχή των Πατρών, όπως και το σχήμα και η διακόσμηση, καθιστούν πιο πιθανή πηγή προέλευσης των προαναφερόμενων αγγείων τη νότια Ιταλία. Οι ομοιότητες των δύο αγγείων ως προς τον πήλο, το σχήμα και ειδικά ως προς τις παρόμοιες αυλακώσεις που φέρουν στο λαιμό και τις δύο βαθιές εγχαράξεις στην ένωσή τους με τον ώμο, είναι στοιχεία που ενισχύουν το συσχετισμό τους με το ίδιο κέντρο κεραμικής. Στο Otranto κανάτια με παρόμοιο σώμα και ψηλό λαιμό αποτελούν τύπο κοινό της παραγωγής του 13ου αιώνα¹⁹.

Μονόχρωμη κεραμική με καστανή στιλπνή εφυάλωση (*Brown Glazed Monochrome Ware*)

Η κεραμική της κατηγορίας αυτής παραγόταν διαχρονικά σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Στα πρωιμότερα παραδείγματα χρησιμοποιούσαν λευκό πήλο και στη συνέχεια καστανέρυθρο. Καστανή στιλπνή εφυάλωση κάλυπτε μόνο την εσωτερική ή και την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων²⁰.

Σε οικόπεδο της οδού Λόντου και Παπαδιαμαντοπούλου²¹, επί των λειψάνων των ρωμαϊκών κτισμάτων κατά τη βυζαντινή περίοδο θεμελιώθηκαν νέα κτίσματα των οποίων οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί είτε από αργούς λίθους που εναλλάσσονταν με ορθογώνιους οπτοπλίνθους είτε από αργούς λίθους που περιβάλλονταν σε όλες τις πλευρές από οπτοπλίνθους (πλινθοπερίκλειστο). Στο οικόπεδο σημειώνονται, επίσης, λείψανα τοίχων ευτελούς κατασκευής από λίθους και τεμάχια κεράμων και ιπνού της περιόδου της τουρκοκρατίας. Από τα στρώματα των ύστερων βυζαντινών χρόνων του οικοπέδου προέρχεται κούπα (Π.3168) (Εικ. 5, 6) από ερυθροκάστανο πήλο και καστανοκίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά²². Χαρακτηρίζεται από ψηλό, σχεδόν κάθετο χείλος και βάση ελαφρώς υπερυψωμένη, δαχτυλιόσχημη και λοξά τοιχώματα με έντονη γωνίωση προς τη βάση. Φέρει αποτυπώματα τριποδίσκου ψησίματος στο εσωτερικό της. Το πιο ακριβές παράλληλο του αγγείου προέρχεται από την Άνδρο και χρονολογείται στο 13ο-14ο αιώνα²³. Παρόμοιο δείγμα βρέθηκε κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας στην περιοχή του

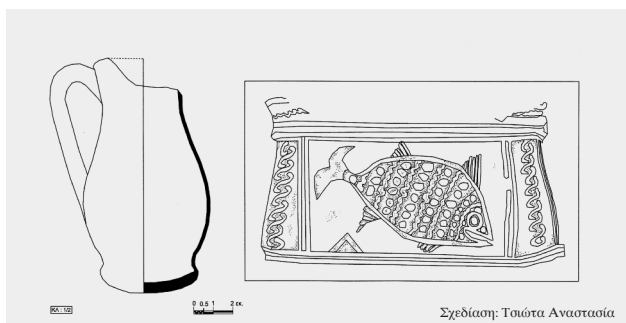
¹⁹ H. Patterson – D. Whitehouse, «The Medieval Domestic Pottery», *Excavations at Otranto II: The Finds* (επιμ. F. D'Andria – D. Whitehouse), Lecce 1992, 113, 116, εικ. 6:9, αριθ. 501, 502, 505.

²⁰ Ενδεικτικά για την κατηγορία βλ. *Διδακτική Συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής* (επιμ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη), Αθήνα 2003, 57 και *Εκπαιδευτική Συλλογή μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής* (κατάλογος) (επιμ. Α. Γιαγκάκη – Ο. Γκράτζιου), Ρέθυμνο 2012, 102, 114.

²¹ ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, 394.

²² Διαστάσεις αγγείου: διάμ. χείλους 14, διάμ. βάσης 5,5, ύψ. 7,3 εκ.

²³ Ε. Δώρη – Π. Βελισσάριου – Μ. Μιχαηλίδη, «Κάτω Κάστρο», *Ανδρικά Χρονικά* 34 (2003), 172, αριθ. 143, πίν. Χ:β. V. Francois, «La céramique byzantine à Thasos», *Études Thassiennes XVI* (1995), 110 (Serie IIIa).

Εικ. 7. Τμήματα κούπας της κατηγορίας *Brown Glazed Monochrome Ware* (Π.3175).

Εικ. 8. Κανάτια με παράσταση ιχθύος στην κύρια όψη (Π.1179) και με απόδοση γεωμετρικού και φυτικού διακόσμου (Π.3355, Π.3354) της κατηγορίας *Archaic Maiolica*.

Εικ. 9. Κανάτι με παράσταση ιχθύος της κατηγορίας *Archaic Maiolica* (Π.1179).

Δημοτικού Διαμερίσματος Αλισσού στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας²⁴.

Από οικόπεδο της οδού Παντοκράτορος 33²⁵ προέρχονται τρία συνανήκοντα όστρακα κούπας (Π.3175) από ερυθροκάστανο πηλό και καστανοκίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά στο ύψος του χείλους (Εικ. 7). Το σώμα είναι με λοξά τοιχώματα, το χείλος κάθετο με αναβαθμό εσωτερικά και η βάση χαμηλή δαχτυλιόσχημη. Στον πυθμένα διακρίνονται αποτυπώματα τριποδίσκου ψησίματος. Χρονολογείται ομοίως στο 13ο-14ο αιώνα. Αντίστοιχα παραδείγματα προήλθαν και από τις ανασκαφικές εργασίες του εξωτερικού περιβόλου του Κάστρου Χλεμούτσι²⁶. Πληθώρα αγγείων ανοικτού και κλειστού σχήματος με καστανή στιλπνή εφυάλωση απαντούν, επίσης, στη Γλαρέντζα²⁷.

Η έλλειψη υλικών τεκμηρίων από την αρχαιολογική έρευνα για την ύπαρξη κέντρων παραγωγής βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή των Πατρών, καθώς και η προέλευση των ακριβών παραλλήλων των προαναφερθέντων αγγείων από την Ιταλία, καθιστά πιθανή μια αντίστοιχη προέλευση για τα δύο ευρήματα.

Αρχαϊκή μαγιόλικα (Archaic Maiolica)

Η αρχαϊκή μαγιόλικα αποτελεί υποκατηγορία της κεραμικής μαγιόλικα και περιλαμβάνει κεραμική με κασσιτερούχο εφυάλωση, πάνω στην οποία ζωγραφίζονται διακοσμητικά θέματα με τη χρήση καστανού, πράσινου και κυανού χρώματος. Η κεραμική αυτή είχε κέντρα παραγωγής στην κεντρική και βόρεια Ιταλία, κυρίως στις περιοχές της Ούμπρια και της Τοσκάνης, και γνώρισε μεγάλη διάδοση στην ανατολική Μεσόγειο από το 13ο έως το 15ο αιώνα. Η υποκατηγορία αρχαϊκή μαγιόλικα²⁸ αντιπροσωπεύεται στην Πάτρα από κλειστά αγγεία –

²⁴ Για το ερευνητικό πρόγραμμα βλ. Κ. Παπαγιαννόπουλος – Β. Τσαζίρης, «Εντατική έρευνα επιφανείας στην περιοχή των Πατρών», *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος (Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996)*, Αθήνα 2006, 111-116 και Βαβαλέξη, ό.π. (υποσημ. 17), 163-170.

²⁵ Δεν σημειώνεται αναφορά στο ΑΔ.

²⁶ Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 44, πίν. 23.

²⁷ Δ. Αθανασούλης – Α. Ράλλη κ.ά., *Γλαρέντζα – Clarence*, Αθήνα 2005, 49.

²⁸ Γενικά για την κεραμική αρχαϊκή μαγιόλικα βλ. G. Berti, *Le Maioliche Archaiche, Secc. XIII-XV (Museo Nazionale di San Matteo)* [Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 23-24], Φλωρεντία 1997.

Εικ. 10. Κανάτι της κατηγορίας Archaic Maiolica (Π.3353).

κανάτια με τριφυλλόσχημη προχοή, διακοσμημένα με θέματα γραμμικά, γεωμετρικά, φυτικά και ζωικά, που αντανακλούν τις αισθητικές προτιμήσεις της εποχής.

Από το οικόπεδο του Σωματείου «η Πανσέμνη»²⁹ προέρχεται κανάτι (Π.1179) από ρόδινο πηλό με καστανές προσμίξεις (Εικ. 8, 9). Εξωτερικά καλύπτεται από υπόλευκο επίχρισμα και άχρωμη εφυσάλωση σε όλη τη διακοσμημένη επιφάνεια. Δεν σώζεται το τριφυλλόσχημο στόμιο³⁰. Το σώμα είναι απίοσχημο με λεπτά τοιχώματα, η βάση δισκοειδής, ο λαιμός ευρύστομος και η λαβή κάθετη, ελλειπτικής διατομής, στο ύψος του χείλους. Ο γραπτός διάκοσμος αποδίδεται με καστανό και κυανό χρώμα. Στην κύρια όψη απεικονίζεται ιχθύς, ο οποίος περιβάλλεται από δύο ορθογώνια πλαίσια που συνθέτουν παράλληλες κατακόρυφες και οριζόντιες ζώνες, εντός των οποίων σκουροκάστανες κυματοειδείς γραμμές. Πρόκειται για το μοτίβο του σχηματοποιημένου πλοχμού από σειρά S, το οποίο είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο θέμα στην παραγωγή της Πίζας³¹. Κάτω από την ουρά του ιχθύος αποδίδεται τριγωνικό μοτίβο, ενώ στην επιφάνεια της λαβής εναλλάσσονται ανά τέσσερις καφέ και μία κυανή γραμμή³². Χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα.

Στην αρχαϊκή μαγιόλικα κεραμική ανήκουν δύο εφυσάλωμένα αγγεία που βρέθηκαν σε οικόπεδο στην πλατεία Παντοκράτορος 49 (Εικ. 8). Στα στρώματα της βυζαντινής κατοίκησης του χώρου ανήκουν υπόλοιπα πρόχειρων τοίχων και ένα πηγάδι, μέσα στο οποίο υπήρχαν ίχνη φωτιάς και γυάλινο ποτήρι, ενώ σε άλλο λάκκο

επιχρισμένο με ασβέστη συγκεντρώθηκε ομάδα πέντε αγγείων (Π.3352-Π.3356) και θησαυρός 59 βενετικών σολδινιών του 14ου αιώνα³³. Το αγγείο με αριθμό καταγραφής Π.3355 (Εικ. 8), από την ανασκαφή της Πλατείας Παντοκράτορος 49, είναι μόνωτο κανάτι από καστανό πηλό. Το κατώτερο μέρος του και η βάση δεν φέρουν εφυσάλωση. Δεν σώζεται το άνω μέρος του αγγείου και η λαβή³⁴. Το σώμα είναι απίοσχημο και η βάση επίπεδη δακτυλιόσχημη. Η επιφάνειά του διακοσμείται με ζώνη στην οποία γράφονται με πράσινη, ερυθρή και κίτρινη βαφή σχηματοποιημένο φύλλο και τριγωνικά μοτίβα. Στο αγγείο Π.3354 (Εικ. 8), που δεν σώζεται, επίσης, ακέραιο³⁵, πάνω σε λευκό υπόστρωμα, που επενδύει το σώμα του προσφέροντας βάθος κατάλληλο για διακόσμηση, η κύρια όψη είναι ποικιλμένη με πινελιές καφέ και πράσινου χρώματος και οξυκόρυφο φύλλο (καρδιάφυλλο), ενώ τα πλάγια καταλαμβάνουν διάχωρα εντός των οποίων αποδίδονται τεθλασμένες γραμμές. Τα δύο αγγεία χρονολογούνται στο 14ο αιώνα. Ακριβή παράλληλά τους έχουν βρεθεί στην Ιταλία και στη νότια Γαλλία, με προέλευση την περιοχή της Πίζας³⁶.

Από τον αποθέτη στην πλατεία Παντοκράτορος 49 προέρχεται και τρίτο κανάτι (Π.3353) της κατηγορίας αρχαϊκή μαγιόλικα (Εικ. 10), από το οποίο δεν σώζεται

²⁹ ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 166, πίν. 153α.

³⁰ Διαστάσεις αγγείου: σωζ. ύψ. 22,9, διάμ. βάσης 9,5 εκ.

³¹ G. Berti – L. Capelli, *Lucca - Ceramiche medievali e post medievali*, I, *Dalle ceramiche islamiche alle "maioliche arcaiche"* [Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 19-20], Φλωρεντία 1994, 217, πίν. 40, 9a 3. S. Gelichi – S. Nepoti, «La maiolica arcaica a Bologna», *Atti, XXIII Convegno Internazionale della ceramica. La protomaiolica e la maiolica arcaica dalle origini al Trecento*, Albisola 1990, 139, εικ. 10, 2.

³² Το μοτίβο του ιχθύος και του σχηματοποιημένου πλοχμού απαντά σε πινάκιο Protomaiolica εργαστηρίου της περιοχής του Τάραντα από την Αρχαία Κόρινθο (Μουσείο C-29-12). Βλ. σχετικά Κ. Κορορέ-Ζωγράφου, *Τά κεραμικά του έλληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, 47, εικ. 86.

³³ ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 88, πίν. 73 β-δ.

³⁴ Διαστάσεις αγγείου: σωζ. ύψ. 18,7, διάμ. βάσης 10,4 εκ.

³⁵ Διαστάσεις αγγείου: σωζ. ύψ. 22, διάμ. βάσης 8,4 εκ.

³⁶ D. Whitehouse, «Medieval Pottery in Italy: The Present State of Research», *La céramique médiévale en Méditerranée occidentale Xe-XVe siècles, Actes du Colloque International du CNRS no. 584*, Valbonne 1978, 80-81. A. Hesnard – M. Pasqualini – L. Vallauri, «Tant va la cruche à l'eau», *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du moyen âge au XXème siècle* (κατάλογος έκθεσης), Aubagne 1993, 19-20, εικ. 7-8.

τμήμα του χείλους με την τριφυλλόσχημη προχοή³⁷. Ο πηλός είναι υποκάστανος και κίτρινη εφυάλωση καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου. Το κάτω μέρος και η βάση δεν φέρουν εφυάλωση. Το σώμα είναι σφαιρικό, η βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, ο λαιμός χαμηλός στενός και η λαβή κάθετη ταινιωτή από το στόμιο στο σώμα.

Στην κύρια όψη αποδίδεται είδος σχηματοποιημένου οικόσημου με λοξή διαγράμμιση, ενταγμένο σε μετάλλιο, σε πράσινο και «μελιτζανί του μαγγανίου». Αποτελεί προϊόν εργαστηρίου της περιοχής της Τοσκάνης³⁸ και χρονολογείται ομοίως στο 14ο αιώνα.

Η αρχαϊκή μαγιόλικα κεραμική ανευρίσκεται ευρέως στην ανατολική Μεσόγειο. Στον ελλαδικό χώρο³⁹ αγγεία αυτής της παραγωγής έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, στη Γλαρέντζα, στο Κάστρο Χλεμούτσι, στη Σπάρτη και στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας, στο Άργος, στην Ακροναυπλία, στη Μεσσήνη, στην Κρήτη, ενώ μερικά παραδείγματα αναφέρονται στο Κάστρο των Ρωγών στην Ήπειρο. Η έντονη παρουσία αρχαϊκής μαγιόλικα κεραμικής στην Πάτρα⁴⁰ πιστοποιεί, με βάση και τα ιστορικά γεγονότα της εποχής μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, την ύπαρξη έντονων επαφών και ανταλλαγών με την ιταλική χερσόνησο.

Πολύχρωμη ιταλική κεραμική (RMR ή Italian Polychrome Ware)

Η κατηγορία αυτή γραπών αγγείων με προέλευση τη νότια Ιταλία και ειδικότερα τις περιοχές της Απουλίας, της Καμπανίας, της Καλαβρίας, καθώς και της Σικελίας και της κεντρικής Ιταλίας⁴¹, πήρε το όνομά της από τα

Εικ. 11. Τμήμα από βάση και σώμα κούπας (Π.3) και βάση από κούπα (Π.4) της κατηγορίας RMR ή Italian Polychrome Ware.

αρχικά των χρωμάτων που κυρίως χρησιμοποιούνται για το διάκοσμό της: Ramina (πράσινο), Manganese (καστανόπορφυρο), Rosso (κόκκινο)⁴². Τα πολύχρωμα κεραμικά της κατηγορίας RMR έχουν μολυβδόχο εφυάλωση και η διακόσμηση συνίσταται συνήθως από ομόκεντρες ταινίες και καμπυλόγραμμα σχέδια στο εσωτερικό του αγγείου.

³⁷ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 16,5, διάμ. βάσης 8,2, διάμ. χείλους 8,5 εκ.

³⁸ Η ένταξη του αγγείου στην αρχαϊκή μαγιόλικα κεραμική βασίζεται στη χρήση πράσινου και «μελιτζανί του μαγγανίου». Συχνά το καφέ που χαρακτηρίζει την κεραμική αρχαϊκή μαγιόλικα παίρνει αποχρώσεις ιώδους «μελιτζανί». Επίσης, η διακόσμηση του αγγείου χαρακτηρίζεται από ρέοντα περιγράμματα, που είναι στοιχείο ενδεικτικό της αρχαϊκής μαγιόλικα κεραμικής. Για τις ποικιλίες των σχημάτων και της διακόσμησης των αγγείων αυτών βλ. τις παρατηρήσεις για τα αγγεία από την περιοχή της Τοσκάνης: G. Berti – L. Cappelli – R. Francovich, «La maiolica arcaica in Toscana», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Φλωρεντία 1986, 483-510.

³⁹ Κόρινθος: C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge 1942, 111-113, αριθ. 911-930. Γλαρέντζα: Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 45. Χλεμούτσι: Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 44-46, πίν. 1, 24-29. Σπάρτη: Sanders, «Excavation at Sparta», ό.π. (υποσημ. 12), 256. Άγιος Στέφανος: Sanders, «The Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 14), 394, εικ. 7.2, αριθ. 4053. Άργος: M. Hahn, «The Early Byzantine to Present Periods», *The Berbati Limnes Archaeological Survey 1988-1990* (επιμ. B. Wells), Stockholm 1996, 403, αριθ. 122. Ακροναυπλία: Α. Γιαγκάκη, *Εφυσλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2012, 101-103, 148-149, αριθ. 82-84. Μεσσήνη: Α. Γιαγκάκη, «Γραπτή εφυσλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 441-442, εικ. 9-10. Άνδρος: Δώρη – Βελισσάριου – Μιχαηλίδη, ό.π. (υποσημ. 23), 108, 157-158, αριθ. 108-110. Κρήτη: Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένα κεραμικά στο Βενετοκρατούμενο Χάνδακα», *27ο Συμπόσιο ΧΑΕ (2007)*, 99 και η ίδια, «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.)», *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης* (επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου), Ηράκλειο 2009, 185, εικ. 46. Κάστρο Ρωγών: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Μεταβυζαντινά αγγεία από το Κάστρο των Ρωγών», *Ηπειροχρον* 28 (1987), 41, εικ. 17.

⁴⁰ Πρβλ. Ε. Μαστροκόστας, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 140-141, πίν. 119α και Αθανασούλης, ό.π. (υποσημ. 18), 345, αριθ. 63, πίν. 1126.

⁴¹ Ο Τάραντας και το Ουτζέντο έχουν αναγνωριστεί ως κέντρα παραγωγής της κατηγορίας. Βλ. D. Dufournier – A. M. Flambard – G. Noyè, «À propos de céramique R.M.R.: problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale (Siena – Faenza 1984)*, Φλωρεντία 1986, 259-260, 272. D. Whitehouse, «Apulia, La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale», *Atti del III Congresso (Siena – Faenza, 8-13 Ott. 1984)*, Φλωρεντία 1986, 579.

⁴² D. Whitehouse, «Proto-maiolica», *Faenza LXVI* (1980), 77-87 και Dufournier – Flambard – Noyè, ό.π. (υποσημ. 41), 251-277.

Τα αγγεία αυτά παράγονταν από το 13ο έως το 15ο αιώνα, ενώ στην Κόρινθο ήταν ιδιαίτερος δημοφιλής κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα⁴³.

Από οικόπεδο στη συμβολή των οδών Λυκαίου και Αιόλου, στην περιοχή του Κάστρου της Πάτρας όπου εκτεινόταν το εξωτερικό προτείχισμά του, προέρχονται από επιφανειακή περισυλλογή δύο τμήματα από κούπες τύπου πολύχρωμης ιταλικής κεραμικής (Π.3, Π.4) (Εικ. 11), εκ των οποίων στο πρώτο σώζεται τμήμα της βάσης και των τοιχωμάτων (μέγ. διάμ. 8,6 εκ.), ενώ στο δεύτερο ο πυθμένας (διάμ. βάσ. 6,5 εκ.). Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρός, η βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, ενώ σε ακριβή παράλληλά τους⁴⁴ το σώμα χαρακτηρίζεται από λοξά τοιχώματα και χείλος κάθετο, εξωτερικά κοίλο. Εσωτερικά φέρουν κίτρινη μολυβδούχο εφυάλωση. Το Π.3 κοσμείται με ομόκεντρους κύκλους χρώματος κόκκινου, πράσινου και σκούρου καστανού, ενώ στον πυθμένα αποδίδεται σχηματοποιημένο δενδρύλλιο με ερυθρό χρώμα. Στο Π.4 στον πυθμένα αποδίδεται, επίσης, ζωγραφιστά το χαρακτηριστικό δενδρύλλιο. Χρονολογούνται στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αιώνα. Κούπες με την ίδια διακόσμηση έχουν βρεθεί στο ρωμαϊκό Ωδείο⁴⁵ και στο Κάστρο της Πάτρας⁴⁶, μαζί με άλλα εισηγμένα προϊόντα κεραμικής. Από τα Ίσθμια⁴⁷ προέρχονται δύο κούπες με τον ίδιο διάκοσμο, αλλά χωρίς το δενδρύλλιο ή ανθέμιο, που χρονολογούνται την ίδια περίοδο. Αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα έχουν βρεθεί και στο Κάστρο Χλεμούτσι⁴⁸.

Αρχαϊκή εγχάρακτη κεραμική (Graffita Arcaica)

Η εγχάρακτη εφυσωμένη κεραμική από την ιταλική χερσόνησο αποτέλεσε κατηγορία της οποίας τα κέντρα παραγωγής εντοπίζονται στη βόρεια και στην κεντρική Ιταλία⁴⁹. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι εκτός από τη χρήση εγχάραξης για την απόδοση του διακόσμου και η χρήση μολυβδούχας εφυάλωσης και πρόσθετων χρωμάτων, συνήθως κίτρινοκάστανου και πράσινου⁵⁰. Στον ελλαδικό χώρο κεραμική αυτής της κατηγορίας έχει εντοπιστεί στην Άρτα, στην Ακροναυπλία, στα Ίσθμια, στα Κύθηρα και στην Κρήτη⁵¹.

Από τον αποθέτη του οικπέδου στην Πλατεία Παντοκράτορος 49 προήλθε κανάτι με τριφυλλόσχημη προσοή της κατηγορίας Graffita Arcaica (Π.3352) (Εικ. 12). Χαρακτηρίζεται από σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδή και λαβή κάθετη, ελλειπτικής διατομής⁵².

Σε στρώμα άσπρου επιχρίσματος, που καλύπτει την

Εικ. 12. Κανάτι της κατηγορίας Graffita Arcaica (Π.3352).

⁴³ Η Stillwell-MacKay ομαδοποίησε την κεραμική της κατηγορίας ως Πρωτομαγιόλικα ΙΙ (Protomaioica ΙΙ), ό.π. (υποσημ. 11), 257-258.

⁴⁴ Πρβλ. ενδεικτικά τον κατάλογο: *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα – Crusades. Myth and Realities* (επιμ. Γ. Τουμαζής – Μ. R. Belgiorno – Σ. Αντωνιάδου), Αθήνα 2005, 93, αριθ. 93. Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 49-50, πίν. 48-53.

⁴⁵ ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 140-141, πίν. 120, αριθ. 4.

⁴⁶ Η κεραμική από το Κάστρο της Πάτρας παραμένει αδημοσίευτη.

⁴⁷ T. Gregory, «Local and Imported Medieval Pottery from Isthmia», *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia* (επιμ. S. Gelichi), *Atti del seminario Certosa di Pontignano (Siena, 11-13 Marzo 1991)*, 1993, 295-296.

⁴⁸ Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 49-50, 52, πίν. 48-53.

⁴⁹ Για τις διαφορετικές ονομασίες που αναφέρονται στη βιβλιογραφία για την κατηγορία βλ. J. Vroom, *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. 7th to 20th Century. An Introduction and Field Guide*, Utrecht 2005, 143. H. Blake, «The Medieval Incised Slipped Pottery of North-West Italy», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale (Siena – Faenza 1984)*, Φλωρεντία 1986, 321-322.

⁵⁰ Στο ίδιο, 329.

⁵¹ Άρτα: Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, ό.π. (υποσημ. 39), 41, εικ. 21, αριθ. 151. Ίσθμια: Gregory, ό.π. (υποσημ. 47), 299-301, πίν. 9, 20-22, πίν. 10. Ακροναυπλία: Γιαγκάκη, *Εφυσωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»* ό.π. (υποσημ. 39), 119-121, εικ. 91-94. Κρήτη: Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 39), 179, 180-181, εικ. 34-36, 182, εικ. 37. Κύθηρα: G. Ince – A. Ballantyne, *Paliokhora on Kythera. Survey and Interpretation*, Studies in Medieval and Post-Medieval Settlements [BAR 1704], Οξφόρδη 2007, 30, αριθ. 12-15, εικ. 59, g, h, j.

⁵² Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 16,5, διάμ. βάσ. 8,5, διάμ. χείλ. 9 εκ.

εξωτερική επιφάνεια, χαράσσεται με λεπτή ακίδα ο διάκοσμος: στην κύρια όψη εν είδει μεταλλίου το αγγείο κοσμείται με εγχάρακτα φυτικά μοτίβα με απλοποιημένη απόδοση και γύρω στα τοιχώματα και στη λαβή με κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές. Ρόμβοι με πλευρές που τέμνονται από διασταυρούμενες εγχαράξεις αποδίδονται εκατέρωθεν της προχόης του στομίου. Φωτεινές κιτρινοκάστανες και πράσινες πινελιές ποικίλλουν χρωματικά το διάκοσμο. Κεραμική αυτής της κατηγορίας γνωρίζει μεγάλη διάδοση στα τέλη του 14ου και κυρίως μέσα στο 15ο αιώνα⁵³. Το διακοσμητικό θέμα του εγχάρακτου ρόμβου είναι κοινό στην πρώιμη εγχάρακτη εφυσωμένη και εμπλουτισμένη με χρώμα ιταλική κεραμική (Graffita Arcaica) της κοιλάδας του Πάδου, κυρίως στην περιοχή της Εμίλια-Ρομάνια και του Βένετο⁵⁴, και απαντά σε παραδείγματα που έχουν βρεθεί στα Ίσθμα⁵⁵ και στην Ακροναυπλία⁵⁶.

Κεραμική με μεταλλικές ανταύγειες (Metallic Ware)

Μια ιδιαίτερη κατηγορία εισηγμένων αγγείων ανήκει στην κεραμική με μεταλλικές ανταύγειες (Metallic Ware). Περιλαμβάνει αγγεία σε ανοικτά και κλειστά σχήματα, τα οποία φέρουν αδιαφανή πράσινη εφυσάλωση που χαρακτηρίζεται από μεταλλική λάμψη, μιμούμενη πιθανώς μεταλλικά πρότυπα. Τα παραδείγματα της κατηγορίας αυτής από την Κόρινθο χρονολογήθηκαν από τη Stillwell Mackay στον ύστερο 13ο-πρώιμο 14ο αιώνα⁵⁷. Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώθηκε από τους Sanders και Williams⁵⁸. Στην Κόρινθο ο πηλός κυμαίνεται από ροζ έως ανοικτός ερυθρός και ανοικτός καστανός, χωρίς προσμίξεις⁵⁹. Αναφορικά με τα κέντρα παραγωγής της κατηγορίας αυτής έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις, όπως η βόρεια Ιταλία⁶⁰, η Πελοπόννησος, η Κέρκυρα ή πιθανώς και η Αλβανία⁶¹. Στη βόρεια Ιταλία κεραμική με μεταλλικές ανταύγειες εικάζεται ότι παραγόταν σε εργαστήρια της Βενετίας⁶² ή της Απουλίας⁶³.

Σε εργαστήριο της βόρειας Ιταλίας αποδίδεται πολυτελές επιτραπέζιο ανοικτού σχήματος και μεγάλων διαστάσεων αγγείο-φρουτιέρα (Π.3176) με ψηλό πόδι, που ανήκει στην κατηγορία με μεταλλικές ανταύγειες⁶⁴ (Εικ. 13). Το αγγείο προέρχεται από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Παντοκράτορος 33. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανός, καθαρός, σχετικά μαλακός. Κυανοπράσινη εφυσάλωση με μεταλλικές ανταύγειες, κατά τύπους απολεπισμένη, καλύπτει και τις δύο επιφάνειες

Εικ. 13. Αγγείο-φρουτιέρα της κατηγορίας *Metallic Ware* (Π.3176).

⁵³ Whitehouse, ό.π. (υποσημ. 36), 75-77.

⁵⁴ S. Gelichi, «Studi sulla ceramica medievale riminese. La “graffita arcaica”», *Archeologia Medievale* 11 (1984), 175, εικ. 4, 2, 117b8, 178 πίν. VII, b8, 192 πίν. XIV, 11, 194 πίν. XIV, 20, 210 πίν. XXXI, 59, 211 πίν. XXXII, 61.

⁵⁵ Gregory, ό.π. (υποσημ. 47), 300, πίν. 9, 20.

⁵⁶ Γιαγκάκη, *Εφυσωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 119-121, αριθ. 100-106, εικ. 91-93.

⁵⁷ Γενικά για την κατηγορία, την ονομασία *Metallic Ware* και τη χρονολόγησή της βλ. Morgan, ό.π. (υποσημ. 39), 62-63, αριθ. 285, 296-306, εικ. 45-46, 176 και Stillwell-Mackay, ό.π. (υποσημ. 11), 252, αριθ. 1-6, πίν. 62.

⁵⁸ G. D. R. Sanders, «An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth», *Hesperia* 56 (1987), 176. Williams – Zervos, «Frankish Corinth: 1994», ό.π. (υποσημ. 11), 21, 23.

⁵⁹ Sanders, «An Assemblage of Frankish Pottery», ό.π. (υποσημ. 58), 176.

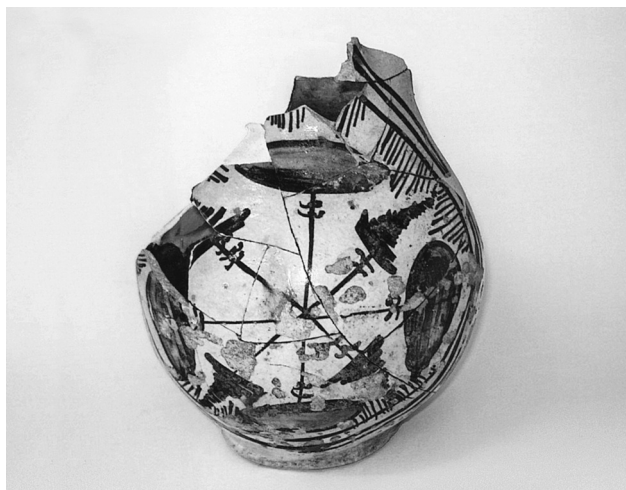
⁶⁰ C. K. Williams II – O. H. Zervos, «Frankish Corinth: 1992», *Hesperia* 62 (1993), 270-276.

⁶¹ Sanders, «An Assemblage of Frankish Pottery», ό.π. (υποσημ. 58), 175.

⁶² S. Gelichi, «Ceramiche e commerci con il Mediterraneo orientale nel tardo medioevo (XII-XIII secolo)», *Corsi Rav XXXVIII* (1991), 202 και ο ίδιος «La ceramica bizantina in Italia e la ceramica italiana nel Mediterraneo orientale tra XII e XV secolo: stato degli studi e proposte di ricerca», *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con L'Italia. Atti del Seminario (Certosa di Pontignano 1991)*, Φλωρεντία 1993, 16.

⁶³ P. G. Arthur, «Byzantine and Turkish Glazed Ceramics in Southern Apulia, Italy», στο B. Böhlendorf-Arslan – A. O. Uysal – J. Witte-Orr, *Çanak, Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* [Byzas 7], Κωνσταντινούπολη 2007, 242.

⁶⁴ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 24,3 εκ., διάμ. χείλους 30,4 εκ., διάμ. βάσης 13,8 εκ.

Εικ. 14. Κανάτι της κατηγορίας Polychrome Maiolica (Π.3356).

του αγγείου. Το πόδι είναι ψηλό, κωνικό με πεπλατυσμένο δακτύλιο έδρασης, το σώμα ημισφαιροειδές και το χείλος οριζόντιο με διακόσμηση από ανάγλυφα κομβία στην επίπεδη στεφάνη. Το αγγείο φέρει τέσσερις κάθετες, αντιδιαμετρικά τοποθετημένες, ωοειδείς στη διατομή τους, λαβές κάτω από το χείλος, στο πάνω μέρος του σώματος, από τις οποίες αναρτώνται ισάριθμοι δακτύλιοι⁶⁵. Χρονολογείται στον ύστερο 13ο-πρώιμο 14ο αιώνα.

Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από την Κόρινθο, κεραμική με μεταλλικές ανταύγειες έχει βρεθεί στη Γλαρέντζα⁶⁶, στο Κάστρο Χλεμούτσι⁶⁷ και στον Άγιο Στέφανο⁶⁸. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα του αγγείου από την Πάτρα ως προς τις τέσσερις ωοειδείς λαβές που φέρει στο σώμα του με τις λαβές των δύο αγγείων από την Κόρινθο⁶⁹ και τη Γλαρέντζα⁷⁰. Όμοιες λαβές με κρεμαστούς δακτύλιους απαντούν σε μεταλλικό αγγείο του θησαυρού Mughnai που βρέθηκε στο Feltre και χρονολογείται στο 15ο-αρχές 16ου αιώνα⁷¹, ενισχύοντας την άποψη ότι το αγγείο παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα.

Πολύχρωμη μαγιόλικα (Polychrome Maiolica)

Από το δεύτερο μισό του 15ου και κυρίως από τις αρχές του 16ου αιώνα εμφανίζεται αρχικά στη Φαέντσα⁷² και στη συνέχεια σε εργαστήρια άλλων ιταλικών πόλεων, όπως το Μοντελούπο⁷³, η πολύχρωμη μαγιόλικα κεραμική. Κύρια χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής είναι η διακόσμηση με χρήση πολλών χρω-

μάτων πάνω σε λευκού βάθους κασσιτερούχο εφυάλωση και η ποικιλία στα διακοσμητικά θέματα.

Από την πλατεία Παντοκράτορος 49 προέρχεται κλειστό αγγείο-κανάτι (Π.3356) με πολύχρωμη διακόσμηση (Εικ. 14). Είναι κατασκευασμένο από λευκό πηλό και καλύπτεται από κασσιτερούχο εφυάλωση. Έχει βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό, ενώ ο ευρύς λαιμός με το τριφυλλόσχημο στόμμο και η λαβή δεν σώζονται⁷⁴. Στην κύρια όψη, εντός μεταλλίου, απλώνεται ένα είδος σχηματοποιημένου διακοσμητικού θέματος, που το συνιστούν οκτώ τεμνόμενες γραμμές, καθεμία από τις οποίες καταλήγει είτε σε κύκλο είτε σε τριγωνικό μοτίβο. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι το καστανό, το πράσινο και το μπλε του κοβαλτίου. Η χρήση των «κλιμακωτών θεμάτων» (τέσσερα από τα οκτώ), αλλά και η τοποθέτηση όλης της διακόσμησης εντός πλαισίου, που κυριαρχεί στις κανάτες κατά το 15ο αιώνα, είναι στοιχεία που εντάσσουν το αγγείο στην πολύχρωμη μαγιόλικα του 15ου αιώνα. Ανάλογα «κλιμακωτά θέματα», δηλαδή φαρδιές ταινίες χρώματος που βαίνουν μειούμενες προς την κορυφή, χαρακτηρισίζουν την πολύχρωμη κεραμική των εργαστηρίων του Μοντελούπο αυτής της εποχής⁷⁵. Το διακοσμητικό μοτίβο του αγγείου Π.3356 απαντά και σε ημισφαιρικές κούπες στη Γλαρέντζα⁷⁶ και στο Κάστρο Χλεμούτσι⁷⁷.

⁶⁵ Από την Κόρινθο προέρχεται παρόμοιο αγγείο με πολλές λαβές, που χρονολογείται στον ύστερο 13ο αιώνα. Βλ. σχετικά Williams – Zervos, ό.π. (υποσημ. 15), 156-158, εικ. 10-12.

⁶⁶ Για παρόμοιο ανοικτού σχήματος αγγείο με τέσσερις λαβές βλ. Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 46 και γενικά για την κατηγορία με μεταλλικές ανταύγειες από τη Γλαρέντζα στο ίδιο, 49.

⁶⁷ Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), πίν. 61.

⁶⁸ Sanders, «The Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 14), 395.

⁶⁹ Williams – Zervos, ό.π. (υποσημ. 15), 156-158, εικ. 10-12.

⁷⁰ Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 46.

⁷¹ H. Blake, «Everyday Objects», *At Home in Renaissance Italy* (επιμ. M. Ajmar-Wollheim – F. Dennis), Λονδίνο 2006, 332-341.

⁷² Γιαγκάκη, *Εφναλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 107-108.

⁷³ B. Rackham, *Italian Maiolica*, Λονδίνο 1952, 9-10, 12.

⁷⁴ Διαστάσεις αγγείου: σωζ. ύψ. 21,4, διάμ. βάσης 10 εκ.

⁷⁵ Για χαρακτηριστικά παραδείγματα του θέματος, αλλά και συγκριτικό υλικό ως προς τη διακόσμηση του αγγείου Π.3356 βλ. C. Fiocco, «La ceramica in Italia dal Medioevo al Rinascimento», *Storia dell'arte ceramica* (επιμ. C. Fiocco κ.ά.), Bologna 1986, 84, εικ. 7.7 και F. Berti, *Il museo della ceramica di Montelupo. Storia, tecnologia, collezioni / The Ceramics Museum of Montelupo. History, Technology, Collections*, Φλωρεντία 2008, 256-257, εικ. 17a-b.

⁷⁶ Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 46-47.

⁷⁷ Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), αριθ. 50, εικ. 45.

Κεραμική με πράσινο γραπτό διάκοσμο (Green Painted Ware)

Εφυαλωμένα αγγεία διακοσμημένα με καστανό και πράσινο χρώμα απαντούν ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για την κατηγορία Green and Brown Painted Ware που γνωρίζει μεγάλη άνθηση από τον 11ο έως και το 13ο αιώνα, ενώ στην Κόρινθο απαντά μέχρι τον πρώιμο 14ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από ποικιλία ανοικτών και κλειστών αγγείων. Ο γραπτός διάκοσμος με πράσινο χρώμα από οξειδία του χαλκού (Green Painted Ware), εκτελείται πάνω σε στρώμα λευκού επενδυτικού επιχρίσματος, ενώ στη συνέχεια καλύπτεται με άχρωμη εφυάλωση και περιλαμβάνει συνήθως σπείρες, ημικύκλια, κυματοειδείς γραμμές και καμπυλόγραμμα θέματα. Ο Morgan χώρισε τα αγγεία αυτής της κατηγορίας σε πέντε μεγάλες ομάδες, βασιζόμενος κυρίως στον τύπο της διακόσμησής τους⁷⁸.

Αντίστοιχη κεραμική υπήρχε στην Ιταλία κυρίως μεταξύ του ύστερου 11ου και του 13ου αιώνα⁷⁹, ωστόσο παραδείγματά της συναντάμε στο 15ο αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου⁸⁰. Ο όρος Green Painted Ware χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε μερικά κυπριακά παραδείγματα με καμωμένη πρόχειρα γραπτή διακόσμηση από γραμμικά μοτίβα, που χρονολογούνται στην περίοδο της βενετι-

κής κυριαρχίας στο νησί, μεταξύ 1489 και 1571⁸¹. Αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών της μεταβυζαντινής αυτής κατηγορίας με πολυάριθμα παραδείγματα προέκυψε από τη μελέτη του υλικού από το Κάστρο Χλεμούτσι⁸².

Από ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Αγίου Δημητρίου 54⁸³, προέρχεται κούπα (Π.2911) (Εικ. 15) της ύστερης αυτής κατηγορίας Green Painted Ware. Ο πηλός είναι ωχροκάστανος, έχει βάση χαμηλή, δαχτυλιόσχημη, σώμα ημισφαιρικό και χείλος απλό χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση⁸⁴. Εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται με στρώμα ασπριδερού επιχρίσματος, που ρέει άτακτα στη βάση, και καλύπτεται από άχρωμη εφυάλωση, η οποία απλώθηκε ομοιόμορφα σε όλη την επιφάνεια, αφού πρώτα το αγγείο είχε διακοσμηθεί με πράσινο χρώμα. Πράσινη γραμμή περιτρέχει την ακμή των χειλέων και κρεμαστά ημικύκλια με, επίσης, πράσινο χρώμα περιβάλλουν εξωτερικά το χείλος. Ορισμένα χαρακτηριστικά του αγγείου, όπως η εκτέλεση της γραπτής διακόσμησης με έντονο πράσινο χρώμα και σαφή περιγράμματα και το λεπτό στρώμα εφυάλωσης που καλύπτει την επιφάνειά του, χρονολογούν το αγγείο στο 15ο-16ο αιώνα, ενώ η απουσία παραλλήλων ως προς τα διακοσμητικά μοτίβα σε πράσινο χρώμα από τα γνωστά κέντρα παραγωγής της κεραμικής αυτής στην Πελοπόννησο δηλώνει την πιθανή εισαγωγή του από την Ιταλία⁸⁵.

Εικ. 15. Κούπα της κατηγορίας Green Painted Ware (Π.2911).

⁷⁸ Morgan, ό.π. (υποσημ. 39), 72-83, πίν. XIX-XXIV.

⁷⁹ Patterson – Whitehouse, ό.π. (υποσημ. 19), 133-135, αριθ. 582-594.

⁸⁰ C. A. M. Fabiano-Laganara, «La ceramica dei primi sondaggi nel castello di Montella», *AM IX* (1982), 131, αριθ. 63, εικ. 5a.

⁸¹ J. Taylor – A. H. S. Megaw, «Cypriot Medieval Glazed Pottery», *RDAC 1937-1939* (1951), 10. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Κυπριακά μεσαιωνικά αγγεία στην Πάτρα», *AAA XV* (1982), τχ. 2, 236, εικ. 5. Η ίδια, *Μεσαιωνική Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια της Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 186.

⁸² Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 63-66.

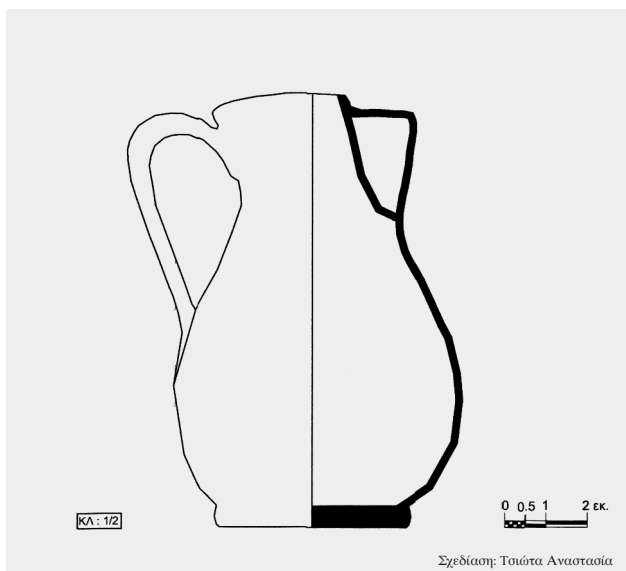
⁸³ *ΑΔ 30* (1975), Χρονικά, 108.

⁸⁴ Διαστάσεις αγγείου: διάμ. χείλους 16,4, διάμ. βάσης 6,5, ύψ. 7,8 εκ.

⁸⁵ Πρβλ. Patterson – Whitehouse, ό.π. (υποσημ. 19), 133-135, αριθ. 582-594. Αρκετά δείγματα της κατηγορίας με προέλευση την Ιταλία έχουν προκύψει εκτός από το Κάστρο Χλεμούτσι και από τις ανασκαφές στη Γλαρέντζα, πρβλ. Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 49 και Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 63-66, πίν. 90-101.

Εικ. 16, 17. Κανάτι της κατηγορίας Early Renaissance Maiolica (Π.3297).

Ύστερη μαγιόλικα (Late Maiolica)

Η ύστερη μαγιόλικα περιλαμβάνει κεραμική με γραπτή διακόσμηση σε πολλά συνήθως χρώματα πάνω σε λευκό κασσιτερούχο βάθος και γνωρίζει μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο από το 15ο αιώνα κ.ε.⁸⁶. Τα διακοσμητικά θέματα γράφονται με τη χρήση χρωμάτων όπως μπλε του κοβαλτίου, καφέ του μαγνησίου και πράσινο του χαλκού. Κατά το 17ο-18ο αιώνα τα μαγιόλικα αγγεία αντιπροσωπεύονται κυρίως από πολύχρωμα πιάκια και κανάτες (μαστραπάδες) και τα διακοσμητικά θέματα εμπλουτίζονται με τοπία, ζώα, πουλιά, κτήρια κτλ.

Από οικόπεδο της οδού Κανακάρη 121, όπου στα παλαιότερα στρώματα χρήσης του χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα του ρωμαϊκού βόρειου νεκροταφείου⁸⁷, από τα στρώματα της περιόδου της τουρκοκρατίας περισηνελέγη κανάτι με τριφυλλόσχημη προχοή (Π.3297) (Εικ. 16, 17). Είναι κατασκευασμένο από υποκίτρινο πηλό, διαθέτει βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό, χαμηλό ευρύ λαιμό και ταινιωτή λαβή από το στόμιο στο σώμα⁸⁸. Ζεύγος μικρών οπών επιδιόρθωσης υπάρχει σε τμήμα του χείλους και του τοιχώματος. Σε στρώμα λευκού αδιαφανούς βάθους αναπτύσσεται γραπτή διακόσμηση αποδομένη με βαθυκύανο στην κύρια όψη, εντός μεταλλίου με κλιμακωτό πλαίσιο (Ladder Medallion), με τρία σχηματοποιημένα ανθέματα από λοξές ταινίες που εφάπτονται η μία της άλλης δημιουργώντας θυσανωτό θέμα⁸⁹.

⁸⁶ Ενδεικτικά για την κατηγορία βλ. *Διδακτική Συλλογή*, ό.π. (υποσημ. 20), 108-109.

⁸⁷ *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 382-387.

⁸⁸ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 20,7, διάμ. βάσης 9,5, διάμ. χείλους 11,2 εκ.

⁸⁹ Παρόμοια πρόχους προέρχεται από την περιοχή Πηγαΐδας Ηρακλείου από την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη (16ος-17ος αιώνας), βλ. σχετικά τον κατάλογο: *Η Βενετία των Ελλήνων / Η Ελλάδα των Βενετών. Σημάδια στο χώρο και το χρόνο (Μάρτιος-Απρίλιος 1999)* (επιμ. Χ. Μαλτέζου), Αθήνα 1999, 177, αριθ. κατ. 10. Για κλειστού σχήματος αγγεία με παρόμοια διακόσμηση βλ. H. Blake – M. J. Hughes, «The Introduction of Tin-glazed Ceramics in North-Western Europe: New Data from the British Museum Neutron Activation Analysis Programme», *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου – VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 447-452, εικ. 3, 7, 8, 13. Επίσης, για όμοιο θυσανωτό θέμα στο κεντρικό μετάλλιο του αγγείου πρβλ. Γιαγκάκη, *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 149-150, αριθ. 85, εικ. 79. Το μοτίβο αυτό παρουσιάζει ομοιότητα με διακοσμητικό θέμα που απαντά σε φαρμακοδοχείο της οικογένειας Damaschino της περιοχής του Μοντελούπο βλ. σχετικά Bertì, ό.π. (υποσημ. 75), 198 σημ. 58.

Εικ. 18. Μαστραπάδες με παράσταση δικέφαλου αετού (Π.1986) και με «στιγάζια» (Π.1988) της κατηγορίας Late Maiolica.

Χρονολογείται στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αιώνα, εντάσσεται στην υποκατηγορία πρώιμη αναγεννησιακή μαγιόλικα κεραμική (Early Renaissance Maiolica)⁹⁰ και ανήκει στην παραγωγή εργαστηρίων της βόρειας Ιταλίας. Αγγεία με κασσιτερούχο εφυάλωση και γραπτή διακόσμηση μόνο με μπλε χρώμα ήταν κοινά στην περιοχή της Φλωρεντίας και της Φαέντσα κατά το 15ο αιώνα⁹¹. Οι ανασκαφές στο Κάστρο Χλεμούτσι απέδωσαν όστρακα από κλειστά σχήματα με διακόσμηση του τύπου αυτού⁹². Επίσης, κλειστά αγγεία με ανάλογη διακόσμηση έχουν βρεθεί και στην Κύπρο⁹³, όπου την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας παρατηρείται μαζική εισαγωγή ιταλικής κεραμικής, καθώς η εκλεπτυσμένη διακόσμηση της μαγιόλικα κεραμικής οδήγησε τον εγχώριο πληθυσμό στη χρήση της για την κάλυψη των αναγκών σε επιτραπέζια σκεύη, παράλληλα με τα εφυαλωμένα αγγεία των τοπικών εργαστηρίων.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα, σε περίοδο ακμής του εμπορίου και της ναυτιλίας, εισάγονταν από την Ιταλία πολυτελή αντικείμενα οικιακής χρήσης που χρησιμοποιούνταν στις εορταστικές εκδηλώσεις μιας εύρωστης τάξης εμπό-

ρων και βιοτεχνών. Ανάμεσα στα πολύτιμα αυτά αντικείμενα εισάγονταν και φτηνότερα φαγεντιανά, δηλαδή αγγεία μαγιόλικα στα οποία είχε εφαρμοστεί η τεχνική της εφυάλωσης εσωτερικά και εξωτερικά, μεταξύ των οποίων και μαστραπάδες, όπως συνήθως αναφέρονται στην Ήπειρο⁹⁴, με τριφυλλόσχημη προχοή. Τα αγγεία αυτά έφταναν στον ελληνικό χώρο μέσω του λιμανιού

⁹⁰ D. Whitehouse, «Excavation and Survey at Tuscania, 1972: A Preliminary Report», *PBSR* 40 (1972), 218-219 και Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 73.

⁹¹ B. Rackham, *Catalogue of Italian Maiolica*, Λονδίνο 1977 (α' έκδ. 1940), 48-61, 103-104.

⁹² Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 73, πίν. 128.

⁹³ Βλ. τον κατάλογο: *Βυζαντινή-Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή – Μ. Ιακώβου), Λευκωσία 1997, 261.

⁹⁴ Η λέξη μαστραπάς αναφέρεται σε γραπτές πηγές του 18ου αιώνα από την Ήπειρο για να δηλώσει αγγεία με τα οποία σερβίριζαν νερό ή κρασί, βλ. σχετικά Β. Κυριαζόπουλος - Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Έλληνοϊταλικοί μαστραπάδες», *Συλλογές* 5 (1986), 4, αριθ. 7.

της Αγρόνας, όπου Έλληνες έμποροι, κυρίως Ηπειρώτες, δραστηριοποιούνταν από το 16ο αιώνα.

Από εργασίες καθαρισμού, περιφραξής και διαμόρφωσης του χώρου περιμετρικά του ρωμαϊκού Ωδείου στις αρχές της δεκαετίας του 1970⁹⁵ προέρχονται δύο μαστραπάδες (Εικ. 18), ο πρώτος της κατηγορίας με το δικέφαλο αετό (Π.1986) και ο δεύτερος της κατηγορίας με «στιχάκια» (Π.1988). Ο Π.1986 είναι ευρυστόμο αγγείο με σφαιρικό σώμα⁹⁶. Σε διαμετρικά αντίθετη προς το στόμιο θέση βρίσκεται η κατακόρυφη λαβή, που σχηματίζει έντονη καμπύλη, ξεκινώντας από το χείλος και καταλήγοντας στο σφαιρικό διογκωμένο σώμα. Τμήμα του ποδιού και η φαρδιά δακτυλιόσχημη βάση δεν σώζονται. Στην κύρια όψη, σε πλαίσιο που ορίζεται από πλατιές ταινίες με ελικοειδή γυρίσματα σε ρυθμό ροκοκό, κυριαρχεί παράσταση δικέφαλου αετού, ζωγραφισμένου όρθιου, με ανοιχτές φτερούγες και γαμψά νύχια. Στην υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου σε λευκό κάμπο φυτικά μοτίβα συμπλέκονται με μορφές φτερωτών αλόγων και πτηνών. Το πόδι καλύπτεται από ομόκεντρους κύκλους. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι το κίτρινο, το γαλάζιο και το μαύρο⁹⁷.

Μαστραπάδες με το δικέφαλο αετό παράγονταν στις δυτικές ακτές της Αδριατικής, αλλά απαντούν, επίσης, στις γερμανόφωνες χώρες των Αψβούργων και στη δυτική όχθη της Δαλματικής, όπου παρατηρείται στην επιφάνεια των αγγείων η απόδοση θυρεών. Ο τύπος του μαστραπά με το δικέφαλο αετό έχει πιθανώς προέλευση από το εργαστήριο του Giuseppe Bartolucci στο Πέζαρο της βόρειας Ιταλίας και τοποθετείται χρονικά στην περίοδο 1757-1762⁹⁸. Η παραγωγή μαστραπάδων με αυτό του είδους διακόσμηση συνεχίστηκε και από άλλα εργαστήρια έως τα μέσα του 19ου αιώνα⁹⁹.

Τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν και ως ταφικά κτερίσματα, τα οποία, αφού γεμίζονταν με άνθη ή κρασί, τοποθετούνταν στην επιφάνεια των τάφων, σύμφωνα με τα αρχαία ελληνικά έθιμα. Χαρακτηριστικό των μαστραπάδων με ταφική χρήση είναι ότι έφεραν μικρό σπάσιμο στο χείλος, το οποίο γινόταν για να αποφευχθεί η χρήση του από τους ζωντανούς¹⁰⁰.

Ο Π.1988¹⁰¹ (Εικ. 18) έχει σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, δακτυλιόσχημη και λαιμό χαμηλό με ευρύστομη τριφυλλόσχημη προχοή¹⁰². Σε στρώμα λευκής αδιαφανούς εφυάλωσης αναπτύσσεται γραπτή διακόσμηση αποδομένη με πορτοκαλί και πράσινο. Στην κύρια όψη σε κυκλικό πλαίσιο, που περιβάλλεται από σχηματοποιημένα

φυτικά μοτίβα, αποδίδεται δίστιχο βακχικού περιεχομένου με την προτροπή: *BEVI SPOSA* (= Πιες νύφη).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία μοναδικά από το δημοσιευμένο υλικό ως προς το σχήμα και τη χρήση τους εφυαλωμένα και κατάγραφα αγγεία (Εικ. 19), τα οποία κατασκευάστηκαν για να χρησιμοποιηθούν ως «αγγεία νυκτός» (δοχεία σύρσης). Και τα τρία αγγεία προέρχονται από την περιοχή του ρωμαϊκού Ωδείου και χαρακτηρίζονται από το ίδιο σφαιρικό σώμα, στρογγυλεμένο ώμο, αρκετά ευρύ κυκλικό άνοιγμα και βάση και κοντό λαιμό με αποστρογγυλεμένο λοξό χείλος. Ολόκληρη η εξωτερική και εσωτερική επιφάνειά τους καλύπτεται από λευκή εφυάλωση και ο γραπτός διάκοσμος αποδίδεται με χρώματα πορτοκαλί, κίτρινο, γαλάζιο, πράσινο και μαύρο.

Στο Π.5486¹⁰³, στην κύρια όψη, εντός κυκλικού πλαισίου από διπλές γραμμές, απεικονίζεται πτηνό που στέκεται και ραμφίζει κλαδί σε τοπίο με φυτικά μοτίβα. Στις πλευρές του αγγείου, πάλι εντός κυκλικών

⁹⁵ ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, 157 κ.ε. και Πέτσας, ό.π. (υποσημ. 2), 47.

⁹⁶ Διαστάσεις αγγείου: σωξ. ύψ. 26, διάμ. χείλους 14,2 εκ.

⁹⁷ Για πανομοιότυπους μαστραπάδες βλ. Κορρέ-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 32), με παράσταση δικέφαλου αετού 127, εικ. 209, με χρώματα γαλάζιο, κίτρινο σε λευκό κάμπο με φυτικό διάκοσμο και πτηνά 131, εικ. 224-225, με χρώματα πράσινο, κίτρινο και γαλάζιο σε υπόλευκο κάμπο με κτηριακό σύμπλεγμα στην κύρια όψη και κάτω από το αυλάκι εκροής πρόσωπο πλαισιωμένο από πτηνά 132, εικ. 227, με παράσταση πτηνού σε μετάλλιο 195, εικ. 359, με παράσταση κτισμάτων σε μετάλλιο 195, εικ. 360.

⁹⁸ Β. Δ. Κυριαζοπούλου – Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Έλληνικά στιχοπλάκια σε ιταλικούς μαστραπάδες», Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979), Πρακτικά, Ιωάννινα 1983, 85.

⁹⁹ Κορρέ-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 32), 127. Επίσης, για μαστραπάδες με παρόμοιους δικέφαλους αετούς, οι οποίοι αποδίδονται σε διαφορετικά εργαστήρια από αυτό του Giuseppe Bartolucci βλ. Ε. Πίταρη-Μαγιολέττι, *Τα Λαήνια. Συλλογή Έφης Μιχελή*, Αθήνα 2008, 96-109.

¹⁰⁰ Ν. Γ. Πολίτου, «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ'* (1931), 333. Ο ίδιος «Τὸ ἔθιμον τῆς θραύσεως ἀγγείων κατὰ τὴν κηδείαν», *Λαογραφικά Σύμμεικτα Β'* (1975), 2, 321-340.

¹⁰¹ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 14, διάμ. χείλους 15,5, διάμ. βάσης 9,2 εκ.

¹⁰² Για παράλληλα ως προς το σχήμα αγγεία που ανήκουν στην παραγωγή εργαστηρίων της βόρειας Ιταλίας πρβλ. *Βυζαντινή-Μεσαιωνική Κύπρος*, ό.π. (υποσημ. 93), 261, αριθ. 172-173 και Blake – Hughes, ό.π. (υποσημ. 89), 451, εικ.8.

¹⁰³ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 15,5, διάμ. χείλους 17,8, διάμ. βάσης 9,7 εκ.

Εικ. 19. Αγγεία νυκτός με παράσταση πτηνού στο κεντρικό μέταλλιο (Π.5486) και με επιγραφές-στιχογραφήματα (Π.5487, Π.1987) της κατηγορίας Late Maiolica.

πλαισίων, αποδίδονται λίμνη και πτηνά, ενώ στην πίσω όψη η λαβή πλαισιώνεται από αντωπά πτηνά και πλούσιο φυτικό διάκοσμο¹⁰⁴.

Στο Π.5487¹⁰⁵, στο κεντρικό μέταλλιο σώζεται αποσπασματικά σκωπική επιγραφή στην Ιταλική γλώσσα, μερικώς ανορθόγραφη: *SETI[MANA]E* αντί του ορθού *SETTI[MANA]E* (*settimana*=εβδομάδα), που μας δίνει στοιχεία για τη χρήση του αγγείου με την αναγραφή της λέξης *ORI[NATE]* (*orinata*=ούρηση):

AN [NI]
SETI [MANA] E
ORI[NATE]

Στις πλευρές του αγγείου αποδίδονται φυτικός διάκοσμος και πτηνά, ενώ στην πίσω όψη, κάτω από τη λαβή, υπάρχει παράσταση πτηνού (γεράκι)¹⁰⁶.

Στο τρίτο, ίδιας χρήσης αγγείο¹⁰⁷ (Π.1987), σε κεντρικό μέταλλιο, που τονίζεται με τη χρήση χρωμάτων κίτρινου και πορτοκαλί, σώζεται ακέραιη σκωπική επιγραφή που προτρέπει την αγαπημένη σύζυγο να χρησιμοποιήσει ελεύθερα το αντικείμενο, που αρχικά στο μέταλλιο φέρει τη λέξη *orinate*:

ORINATE
CARA SPOSINA
CON TUTTA
LIBERTA

Η υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου κοσμεύεται με γραπτά φυτικά μοτίβα και στη λαβή αποδίδεται το μοτίβο της ιχθυόκανθας.

Οι ομοιότητες που παρουσιάζουν τα αγγεία αυτά ως προς την τεχνική εφυάλωσης, το συνδυασμό χρωμάτων

¹⁰⁴ Παρόμοια παράσταση πτηνού στο κεντρικό μέταλλιο και απόδοση φυτικού διακόσμου στην υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου απαντά σε μαστραπά που χρονολογείται στον όψιμο 18ο-πρώιμο 19ο αιώνα με προέλευση τη *Fabrica Morroni*. Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 32), 195, εικ. 359.

¹⁰⁵ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 14,7, διάμ. χείλους 17,4, διάμ. βάσης 10,4 εκ.

¹⁰⁶ Η απόδοση των πτηνών απαντά σε κεραμικά του όψιμου 19ου αιώνα από την περιοχή της Απουλίας. Βλ. Κορρέ-Ζωγράφου, ό.π. (υποσημ. 32), 76, εικ. 132, 131, εικ. 224-225, 190, εικ. 349-350.

¹⁰⁷ Διαστάσεις αγγείου: ύψ. 12,6, διάμ. χείλους 17,6, διάμ. βάσης 11,2 εκ.

και τα διακοσμητικά θέματα με τους μαστραπάδες που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και προέρχονται από εργαστήρια της Βενετίας, της Πάδοβα και του Πέζαρο, δηλώνουν αντίστοιχη προέλευση και χρονολόγηση. Ως προς τον τρόπο απόδοσης των επιγραφών και τη χρήση χρωμάτων παρουσιάζουν ομοιότητες και με μαστραπάδες που αποδίδονται σε εργαστήρια της περιοχής Μάρκε¹⁰⁸. Οι αναφορές στο μαστραπά Π.1988 *SPOSA* (=νύφη) και στο αγγείο νυκτός Π.1987 *SPOSINA* (=νυφούλα), επιτρέπουν την εικασία ότι η ομάδα αυτών των αγγείων αποτελεί προϊόντα ειδικής παραγγελίας, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως γαμήλια δώρα.

Στη Δύση πολυτελή αγγεία νυκτός κατασκευάζονταν από γυαλί, πορσελάνη και φαγεντιανή, με ποικιλία στα σχήματα και συνήθως διακόσμηση με γραπτό φυτικό διάκοσμο, παραστάσεις πτηνών και αφηγηματικές σκηνές¹⁰⁹. Συχνά φέρουν σκωπτικά στιχάκια¹¹⁰, ενώ αξιολογούμενος είναι ο διαχωρισμός τους σε αγγεία νυκτός για άντρες¹¹¹ και για γυναίκες¹¹².

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα

Στο 13ο αιώνα κεραμική με προέλευση τα κέντρα παραγωγής της νότιας Ιταλίας μεταφερόταν στην Ανατολική Μεσόγειο ως αποτέλεσμα της Τέταρτης Σταυροφορίας και των σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ της Δύσης και των λατινικών κρατών που δημιουργήθηκαν στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η οικονομική διεύθυνση Βενετών και άλλων Ιταλών εμπόρων στη βυζαντινή Ανατολή είχε ξεκινήσει μετά την παραχώρηση εμπορικών προνομίων από τους Κομνηνούς σε μεγάλες ναυτικές δυνάμεις όπως η Βενετία, η Γένοβα και η Πίζα¹¹³. Στο νέο κόσμο που αναδύθηκε μετά τις σταυροφορίες ο Μοριάς αποτέλεσε σταθμό στο εμπόριο που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση. Τα περισσότερα στοιχεία για την ιταλική κεραμική που εισήχθη στη Φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο κατά το 13ο και τον πρώιμο 14ο αιώνα προήλθαν από τις αμερικανικές ανασκαφές στην Κόρινθο. Η χρονολόγηση της κεραμικής αυτής από άλλες θέσεις στην Ελλάδα βασίζεται στο υλικό της Κορίνθου. Ιταλική κεραμική εισαγόταν στην ανατολική Μεσόγειο για να καλύψει τις ανάγκες και τις παραγγελίες του λατινικού πληθυσμού που είχε εγκατασταθεί στα κράτη που καταλήφθηκαν από τους Σταυροφόρους. Κεραμική από τη νότια Ιταλία και ειδικότερα από την περιοχή της Απουλίας διανεμό-

ταν ευρέως στις παράκτιες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου και συνήθως συνυπήρχε με τη βενετική κεραμική, καθώς συμπεριλαμβανόταν στο εμπόριο της Βενετίας. Δείγματα των ιταλικών κατηγοριών κεραμικής του 13ου-14ου αιώνα γνωστά από την Κόρινθο και την Πάτρα, έχουν ανευρεθεί στο Άργος¹¹⁴, στο ναό της Παναγίας Μέρμπακα Αργολίδας¹¹⁵, στην Ακροναυπλία¹¹⁶, στη Σπάρτη¹¹⁷, στον Άγιο Στέφανο Λακωνίας¹¹⁸, στη Γλαρέντζα¹¹⁹, στο Κάστρο Χλεμούτσι¹²⁰, στην Παναγία Καθολική Γαστούνης¹²¹, στην αρχαία Μεσσήνη¹²² και στη Μεθώνη¹²³. Η εισηγμένη από την Ιταλία κεραμική που βρέθηκε στην Ήπειρο υποδηλώνει ότι η πολιτική κατάσταση δεν αποτελεί κανόνα για το είδος της κεραμικής που χρησιμοποιούνταν. Μεγάλος αριθμός ιταλικής εισηγμένης κεραμικής στην Άρτα χρονολογείται από το 13ο αιώνα, όταν η Ήπειρος διοικούνταν ακόμα

¹⁰⁸ Χαρακτηριστικό ανάλογο δείγμα στο Πίταρη-Μαγιολέττι, ό.π. (υποσημ. 99), 42.

¹⁰⁹ R. H. Guerrand, *L'Europe des vases de nuit*, Infolio éditions, 2007, 9-61.

¹¹⁰ Στο ίδιο, 18, 21.

¹¹¹ Στο ίδιο, 33, 41, 47.

¹¹² Στο ίδιο, 10, 13, 38.

¹¹³ Για γενικά ιστορικά στοιχεία βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, III, Αθήνα 1993, για την παραχώρηση προνομίων από τους Κομνηνούς βλ. D. Zakythinos, *Le chrysoboulle d'Alexis Comnene, de Trebizonde en faveur de Venitiens*, Παρίσι 1932, για την Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου βλ. A. Laiou-Thomadakis, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, Thirteenth-Fifteenth Centuries», *DOP* 34-35 (1980-1981), 177-181.

¹¹⁴ Hahn, ό.π. (υποσημ. 39), 403.

¹¹⁵ A. H. S. Megaw, «Glazed Bowls in Byzantine Churches», *ΔΧΑΕ Δ'* (1964), 153-158.

¹¹⁶ Γιαγκάκη, *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 95-167.

¹¹⁷ Sanders, «Excavation at Sparta», ό.π. (υποσημ. 12), 256-283.

¹¹⁸ Sanders, «The Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 14), 394.

¹¹⁹ Αθανασούλης – Ράλλη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 27), 44-49.

¹²⁰ Skartsis, ό.π. (υποσημ. 16), 43-57.

¹²¹ Megaw, ό.π. (υποσημ. 115), 149-153.

¹²² Γιαγκάκη, *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 439-442.

¹²³ Βλ. σχετικά Ν. D. Kontogiannis – I. Aggelopoulou, «The Venetian City of Modone in S.W. Peloponnese: the Archaeological Evidence», *The Heritage of the Serenissima. The Presentation of the Architectural and Archaeological Remains of the Venetian Republic, Proceedings of the International Conference* (επιμ. M. Guštin – S. Gellich – K. Spindler), Izola – Venezia 2005, 221-228 και I. M. Γρηγορούπουλου, *Το Κάστρο της Μεθώνης*, Αθήνα 2009.

από Έλληνες. Το γεγονός αυτό εξηγείται από το ότι μεταξύ του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της Ιταλίας είχαν αναπτυχθεί στενές διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις, χάρη στην εύκολη πρόσβαση από το Ιόνιο.

Η Πάτρα και η Γλαρέντζα ήταν τα δύο φραγκικά λιμάνια στη δυτική Πελοπόννησο. Το λιμάνι της Πάτρας έγινε κόμβος του διαμετακομιστικού εμπορίου από τη μέση βυζαντινή περίοδο¹²⁴, καθώς διέθετε ακμάζουσα βιοτεχνία παραγωγής λινών και μεταξωτών υφασμάτων. Ωστόσο, το λιμάνι της δεν βρισκόταν στην κύρια εμπορική διαδρομή μεταξύ Βενετίας και Ανατολής και χρησιμοποιήθηκε από μικρά πλοία που κυκλοφορούσαν μεταξύ της Αδριατικής, του Ιονίου πελάγους και του Κορινθιακού κόλπου¹²⁵.

Η Πάτρα ήταν μια πόλη με πληθυσμό διαφορετικών εθνοτήτων, κοσμοπολίτικο λιμάνι και εμπορικό κέντρο, όπως η Κόρινθος και η Γλαρέντζα. Οι ομάδες των Λατίνων που εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα προτιμούσαν τη βελτιωμένη ποιότητα των ιταλικών εφυσωμένων κεραμικών που εισάγονταν για επιτραπέζια χρήση. Φαίνεται ότι μαζί με την εφυσωμένη εισήχθη στην Πάτρα και μη εφυσωμένη κεραμική, στην οποία περιλαμβάνεται η κατηγορία Matt-Painted.

Οι επαφές του Πριγκιπάτου της Αχαΐας με θέσεις της ιταλικής χερσονήσου διατηρήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα, όπως αποδεικνύεται από την εύρεση της αρχαϊκής μαγιόλικα, της πολύχρωμης κεραμικής τύπου RMR, της κατηγορίας με μεταλλικές ανταύγειες κτλ. Το είδος και οι κατηγορίες των αγγείων που μελετήθηκαν αντιπροσωπεύουν παραγωγές εργαστηρίων τόσο της νότιας και της κεντρικής όσο και της βόρειας Ιταλίας. Οι ίδιες κατηγορίες κεραμικής είναι κοινές στην Κόρινθο, στο Ναύπλιο και στο Άργος κατά την ίδια χρονική περίοδο, στοιχείο που υποδηλώνει ότι οι περιοχές αυτές, η μία μέρος του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και οι άλλες δύο υπαγόμενες στο Δουκάτο των Αθηνών, εντάσσονταν στο ενιαίο δίκτυο επικοινωνίας με τους Λατίνους εμπόρους¹²⁶. Σημαντικό ρόλο στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας έπαιξαν τα μέλη της οικογένειας Acciaiuoli, που κατάγονταν από τη Φλωρεντία και ανέπτυσαν σημαντική οικονομική δραστηριότητα στην Πελοπόννησο.

Εγγάρακτη εφυσωμένη κεραμική εμπλουτισμένη με χρώμα παραγόταν στη βόρεια και κεντρική Ιταλία από το 13ο αιώνα και μέσα στο 14ο και 15ο αιώνα, ενώ παραδείγματά της αναφέρονται σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου¹²⁷. Αντίστοιχη κεραμική που παραγόταν

στις Σέρρες¹²⁸ έχει βρεθεί στη βενετική λιμνοθάλασσα. Η ιταλική εγγάρακτη εφυσωμένη κεραμική είχε επίδραση στην τοπική παραγωγή της βενετοκρατούμενης Κρήτης και της Ηπείρου στο 15ο-16ο αιώνα. Ωστόσο δεν μπορούν να διαγνωστούν ομοιότητες στη διακόσμηση μεταξύ των υστεροβυζαντινών έγχρωμων εγγάρακτων τύπων από τη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες ή την Αθήνα και των ιταλικών παραδειγμάτων της ίδιας περιόδου.

Η οθωμανική κυριαρχία δεν διέκοψε τις στενές σχέσεις της δυτικής Πελοποννήσου με την Ιταλία, καθώς κεραμική από τη βόρεια Ιταλία συνέχισε να είναι διαθέσιμη στην περιοχή. Στην Πάτρα η εύρεση αγγείου (Π.3297) της υποκατηγορίας πρώιμη αναγεννησιακή μαγιόλικα (Early Renaissance Maiolica) (Εικ. 16, 17) και τα δείγματα της εισηγμένης από την Ιταλία κεραμικής από την ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναυδρίου στην οδό Αγίου Δημητρίου 43, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα και εντάσσεται στο μεταβατικό στάδιο από τη μεσαιωνική στην αναγεννησιακή φάση αυτής της κεραμικής¹²⁹, επιβεβαιώνουν τις συνεχιζόμενες επαφές με την ιταλική χερσόνησο. Τα λιμάνια της Πάτρας και της Γλαρέντζας¹³⁰ πρέπει να έπαιξαν ρόλο στη διατήρηση των επαφών με τη Δύση. Σε αυτό συνέβαλε και η εγγύτητα με τα Ιόνια νησιά, τα οποία τελούσαν υπό Δυτική κατοχή από το 13ο έως το 19ο αιώνα. Η πλειονότητα της εισηγμένης κεραμικής από την Ιταλία χρονολογείται από το 13ο έως το 16ο αιώνα.

Γραπτές πηγές του ύστερου 16ου και του ύστερου 17ου αιώνα μαρτυρούν το μεγάλο πληθυσμό της

¹²⁴ Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Η χριστιανική Πάτρα και τα μνημεία της», *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα 1997, 35-55.

¹²⁵ E. Saranti-Mendelovici, «À propos de la ville de Patras aux 13e-14e siècle», *REB XXXVIII* (1980), 219-232.

¹²⁶ Γιαγκάκη, *Εφυσωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι»*, ό.π. (υποσημ. 39), 186.

¹²⁷ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Βυζαντινά εφυσωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγγάρακτων*, Αθήνα 1999, 223.

¹²⁸ D. Papanikola-Bakirtzis, «Serres: A Glazed Pottery Production Center during the Late Byzantine Period», στο D. Papanikola-Bakirtzis – E. Dauterman-Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres, Urbana – Σικάγο* 1992, 21-35.

¹²⁹ Αθανασούλης, ό.π. (υποσημ. 18), 346, πίν. 112δ.

¹³⁰ Το λιμάνι της Γλαρέντζας παρέμεινε σε χρήση και μετά την παρακμή και εγκατάλειψη της πόλης στον πρώιμο 15ο αιώνα.

Πάτρας¹³¹, την παρουσία και τις δραστηριότητες Ευρωπαϊκών εμπόρων και πρόξενων στην πόλη, καθώς και το σημαντικό της εξαγωγικό εμπόριο μεταξωτών και βαμβακερών υφασμάτων, δερμάτων και σταφίδας. Η οικονομική και εμπορική σημασία της πόλης αυξήθηκε κατά την περίοδο της β' βενετοκρατίας (1687-1715), όταν οι σχέσεις της με τα νησιά του Ιονίου και τη Δύση έγιναν πιο στενές¹³². Στο 18ο αιώνα μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις διατήρησαν τα Προξενεία τους στην Πάτρα ή εξακολούθησαν να έχουν εμπορικές δραστηριότητες στο λιμάνι της. Στα μέσα του 18ου αιώνα ο πρόξενος της Βενετίας Αναστάσιος Μεσσαλάς αναφέρει ότι κεραμικά από τη Βενετία μεταφέρονταν στην Πάτρα μέσω της Κέρκυρας και μετά διανέμονταν σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου και στις γειτονικές τους περιοχές της κεντρικής Ελλάδας¹³³.

Δεδομένου του περιορισμένου αριθμού του υλικού που μελετήθηκε προκύπτει ότι πρόκειται κυρίως για αγγεία κλειστού σχήματος, ενώ αρκετά περιορισμένος είναι ο αριθμός των αγγείων ανοικτού σχήματος. Η μακροσκοπική παρατήρηση του πηλού υποδηλώνει την προέλευσή τους από πολλά κέντρα παραγωγής. Οι βάσεις είναι συνήθως δισκοειδείς, τα τοιχώματα απώσχημα ή ημισφαιρικά, ενώ τα χείλη συχνά οριζόντια, πεπλατυσμένα. Ψηλή βάση με πόδι απαντάται στις κατηγορίες με μεταλλικές ανταύγειες και ύστερη μαγιόλικα. Η κάλυψη των αγγείων με εφύαλωση ποικίλλει από αγγείο σε αγγείο. Η εφύαλωση είναι διαφανής, καστανή έως καστανοκίτρινη, ανοιχτοκίτρινη, βαθυπράσινη και λευκή. Ως προς τη διακόσμηση, η γεωμετρική είναι αυτή που χαρακτηρίζει τις πρωιμότερες κατηγορίες, όπως την κεραμική με γραπτή διακόσμηση καστανού επιχρίσματος (Matt-Painted) και την αρχαϊκή μαγιόλικα. Ζώνες αποτελούμενες από μεμονωμένες ή σε συστάδες κάθετες και οριζόντιες γραπτές ταινίες, οι οποίες δημιουργούν πλαίσια, συνήθως παραλληλόγραμμα, μέσα στα οποία αναπτύσσεται άλλο διακοσμητικό θέμα, είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αρχαϊκή μαγιόλικα. Αρκετά κοινά είναι και τα φυτικά διακοσμητικά θέματα, τα οποία αποδίδονται λιγότερο ή περισσότερο σχηματοποιημένα. Ανθρώπινες μορφές δεν απαντούν, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο πλούτος της διακόσμησης με παραστάσεις πτηνών στην ύστερη μαγιόλικα του 18ου αιώνα. Με λίγα παραδείγματα αντιπροσωπεύεται κεραμική με μονόχρωμη καστανή έως καστανοκίτρινη εφύαλωση σε αγγεία ανοικτού σχήμα-

τος, καθώς και κεραμική με πράσινο γραπτό γεωμετρικό διάκοσμο πάνω σε λευκό επιχρίσμα. Ως προς το φυτικό διάκοσμο το πιο κοινό διακοσμητικό θέμα είναι η βλαστόσπειρα, ο τρόπος απόδοσης της οποίας διαφέρει ανάλογα με την κατηγορία κεραμικής στην οποία απαντά. Με περισσότερη προσοχή στη λεπτομέρεια αποδίδονται τα φυτικά θέματα, όπως πολύφυλλα άνθη, μίσχοι και φύλλα, στην ύστερη μαγιόλικα του 18ου αιώνα, ενώ όλη η διαθέσιμη εξωτερική επιφάνεια των αγγείων αυτής της περιόδου καλύπτεται με διακόσμηση. Απόδοση γεωμετρικού και φυτικού διακόσμου υπάρχει στην πολύχρωμη και στην εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική, που ήταν κατηγορίες αρκετά διαδεδομένες στην Πάτρα.

Η εύρεση αξιόλογων δειγμάτων εισηγμένης ιταλικής κεραμικής καταδεικνύει την εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα στην Πάτρα και στο λιμάνι της για το χρονικό διάστημα από το 13ο έως το 18ο αιώνα. Παρότι η Πάτρα δεν εντασσόταν στους βασικούς σταθμούς των πλοίων του εμπορικού θαλάσσιου δικτύου επικοινωνίας που συνέδεε τη Βενετία με την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη Θάλασσα, αποτέλεσε ωστόσο σημαντικό ενδιάμεσο σταθμό που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος με αστικό και πολυδιάστατο χαρακτήρα, ευνοώντας την ύπαρξη μιας εύπορης κοινότητας που χρησιμοποιούσε κεραμική υψηλού κόστους, η οποία προοριζόταν τόσο για καθημερινή χρήση όσο και για διακόσμηση και επίδειξη.

¹³¹ Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1985, 120 και Μουτζάλη, ό.π. (υποσημ. 3), 143-144.

¹³² Κ. Γ. Πανίτσας, «Η κατάσταση στην Αχαΐα κατά την περίοδο της Ενετικής Κυριαρχίας (1687-1715)», *Μνημοσύνη* 16 (2003-2005), 243-269.

¹³³ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, II, Αθήνα 1973, 645-646.

Προέλευση Εικόνων

Εικ. 1: Κ. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton – New Jersey 1953, σχέδ. XXIX. Εικ. 2: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Εικ. 3-19: Νικόλαος Βασιλάκης.

Nikolaos Vasilakis

IMPORTED ITALIAN POTTERY IN PATRAS (13th-18th centuries)

The discovery of representative types of pottery made in Italy at rescue excavations from the Upper City of Patras, is evidence of the penetration of Italian products through its intense commercial activity at the time of the Principality of Achaea, as a result of the inclusion of the Kingdom of Naples with the Treaty of Viterbo (1267). Contacts continued to exist during the Ottoman domination. The nature and types of vessels represent productions of laboratories from Southern, as well as Central and Northern Italy, dating from the 13th to the 18th century. The same types of pottery during the aforementioned period are common in Corinth, Nafplio, Argos, Glarentza and the Chlemoutsi castle, indicating that these regions were part of a single communication network with the Latins merchants. Originally, imports would meet the needs of the western settlers, but gradually the popularity of these products increased resulting in their use by the indigenous population.

From the pottery types mass produced in several areas of the Italian peninsula and traded in the ports of the Eastern Mediterranean, the most impressive is the glazed table ware, much of which bears a rich painted and incised decoration. Along with the glazed, non-glazed pottery was also introduced in Patras belonging to the Matt-Painted type.

The material includes mostly closed-shape pottery, while the number of open vessels is rather limited. Macroscopic observation of fabric indicates that they originate from a multitude of production centers. The bases are usually ring-shaped, the walls are concave or hemispherical,

while the rims are often horizontal. Stemmed high-feet vessels appear in the Metallic Ware type and in Late Maiolica. Concerning the decoration, the earliest types, such as the Matt-Painted and Archaic Maiolica, are characterized by geometric motifs. Floral motifs are also quite common, being more or less stylized. No human figures occur, yet the variety of animal themes is quite remarkable. Of particular interest is the jug type with a central decorative motif inside a ladder medallion, that belongs to the type of transitional pottery from medieval to renaissance Maiolica. A combination of geometric and floral decoration can be found on the Italian Polychrome Ware and the sgraffito-glazed pottery with painted colors (Graffita Arcaica). Few examples of brown-glazed monochrome ware appear in the type of open shape vessels, as well as of green painted ware with geometric decorations on white glaze. In late 18th century Maiolica the floral themes are depicted in greater detail.

The ports of Patras and Glarentza must have played an important role in developing and maintaining contacts with the West. This was enhanced by their proximity to the Ionian Islands, which were under occupation from the West from the 13th to the 19th century. However, the material studied show that contacts became scarcer from the 17th century onwards, as the majority of imported Italian pottery in Patras dates from the 13th to the 16th century.

*Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Achaea,
nikosvasilakis91@gmail.com*